

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

АРАБЧУК Ярослав Ілліч

УДК 141.7: 316.61

**ОСНОВНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ
В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

09.00.03 - соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:

ДЗВІНЧУК ДМИТРО ІВАНОВИЧ
доктор філософських наук, професор

Київ - 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ	12
РОЗДІЛ II ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК І ОБУМОВЛЕНІСТЬ ОСНОВНИХ ЧИННИКІВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	46
РОЗДІЛ III МОВНИЙ КОНТЕКСТ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА І ЗАВДАННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	77
РОЗДІЛ IV ПРОБЛЕМА УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ SEREDOVISHCHI	134
ВИСНОВКИ	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	171

ВСТУП

Актуальність дослідження процесу соціалізації особистості незаперечна. Від часу появи людини як виду *Homo sapiens* головним механізмом її становлення і входження у життєвий світ утвердився процес і механізм соціалізації - формування і розвиток людини як індивіда і особистості на основі засвоєння і відтворення різноманітних форм людської культури. В кожну історичну епоху цей процес має свої особливості, дослідження яких справедливо відноситься до пріоритетних напрямів філософського освоєння дійсності. Головною особливістю наших днів є розвиток соціуму як полікультурного середовища. Входження в нього людини, формування її як індивіда і особистості, творче засвоєння і відтворення норм культури видається нині проблемою, яку тільки-но розпочали досліджувати науковці як вітчизняного, так і зарубіжного наукового простору.

Полікультурність середовища є явищем, становлення і розвиток якого обумовлене сучасними світовими процесами, в основі яких лежать глобалізація та інформаційна революція, міграційні процеси, культурні контакти і взаємозв'язки, активізація й наповнення новим змістом яких видно неозброєним оком. Наслідком цих (і багатьох інших) процесів є соціум, що характеризується прозорістю й відкритістю народів і культур, активізацією їх інформаційних обмінів і культурних комунікацій, взаємодією національних культур і формуванням на цій основі певних спільних норм, дотримання яких є обов'язковим першим і головним «правилом гри» особистості. Зрозуміло, досягнення останнього є можливим лише на основі їх (загальних норм і правил) засвоєння, тобто соціалізації. Соціалізація у даному випадку постає як механізм утвердження людини у полікультурному середовищі, виховання здатності до спілкування з представниками інших народів і культур. Головним принципом, висхідною платформою й кінцевим

продуктом цього процесу є толерантність - здатність особистості терпимо ставитись до іншого як такого, що має право на існування у власних вимірах. Вивчення цих процесів також знаходиться на початковій стадії. Потребами дослідження його особливостей також обумовлена актуальність дослідження, що пропонується.

Ряд особливостей соціалізації особистості, що потребують вивчення, безпосередньо обумовлені такими світовими процесами, як глобалізація та інформаційна революція. На противагу закритим соціальним системам, соціалізація в яких здійснювалась за наперед заданою схемою - формування одномірної особистості, процес глобалізації спонукає до відкритості, прозорості, діалогічності її становлення і розвитку. Людина в ньому отримує все необхідне для власного становлення як універсальної особистості. Вона може порівнювати власні здобутки (а відповідно й корегувати їх) з подібним досвідом, накопиченим в іншому регіоні світу. У якості єдиної основи становлення особистості все більшою мірою постають не вузько-корисливі (партійні, націоналістичні чи шовіністичні), а загальнолюдські цінності і пріоритети. Людина немов би «пере вимірює» себе перед світом, а відповідно й утверджується як «громадянин світу», суб'єкт цивілізаційного процесу. Зрозуміло, останнє не тільки не відмінняє, алей посилює роль дійсних національних особливостей, через розмаїття яких нуртується дійсне обличчя людства.

Інформаційна революція, в свою чергу, обумовлює високу динаміку, напруженість процесу соціалізації особистості, покладає на неї зобов'язання рухатись цими сходами впродовж життя.

Потребами дослідження цих і інших особливостей соціалізації особистості в полікультурному просторі обумовлені вибір і напрями реалізації дослідження, що представлене до захисту.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Проблема становлення та розвитку особистості є традиційним актуальним предметом філософії. Над цим предметом розмірковували античні мислителі, зокрема, Платон та

Аристотель, філософи середньовіччя і Відродження, представники філософії Реформації і Просвітництва, Нового часу і доби індустріалізму. Актуальною вона є і в наші дні. Сам термін «соціалізація» (від лат. *socialis* - суспільний) (до речі, запозичений з економічної теорії), скажімо, у трактуванні Ф. Гіддінгса, означає ні що інше, як «розвиток соціальної природи людини» або «підготовка людського матеріалу до соціального (суспільного) життя». Пізніше соціалізацію розпочали розглядати як процес становлення людини як індивіда та особистості на основі освоєння культури. В останні роки це поняття активно вживається у всіх суспільних науках - філософії та культурології, політології та психології, педагогіці, інших науках про людину та суспільство. Авторитетними тут вважаються праці таких зарубіжних авторів, як Ф. Гіддінса, М. Вебера, Є. Дюркгейма, А. Інкельса, К. Келлі, Дж. Міда, Т. Парсонса, Г. Тарда, Т. Шибутані та ін.

Досить потужно представлені в цій галузі праці таких російських (у минулому - радянських) дослідників, як Г. Андрєєва, Н. Андрєєнкова, Г. Батіщева, Л. Буєва, Г. Волкова, В. Давидовича, Б. Додонова, С. Іконнікова, Е. Ільєнкова, Л. Коган, О. Крутова, А. Леонтьєва, І. Кон, В. Мухіна, Б. Поршнева, С. Рубінштейна, Х. Сабірова, Г. Смірнова, Ю. Сичова, Н. Фролова та ін.

Цікавими й багато в чому показовими є праці українських дослідників, таких як, зокрема, В. Андрущенко, В. Антоненко, В. Бакірова, В. Беха, В. Вашкевича, В. Воронкової, Є. Головахи, О. Гомілко, Д. Дзвінчука, О. Джури, О. Лазоренко, В. Князева, В. Кременя, В. Кушерця, В. Москаленко, М. Михальченка, В. Муляра, І. Надольного, В. Пазенка, І. Предборської, В. Ребкала, В. Скотного, Н. Скотної, М. Тарасенко, В. Шинкарука, Т. Ящук, О. Яценка та ін.

Серйозні наукові і практичні напрацювання здобули в цій галузі також українські психологи, зокрема, І. Бех, Н. Лавриченко, В. Максименко, В. Мадзигон, Л. Пуховська, М. Слюсаревський, В. Татенко та ін.

Особливу увагу слід звернути на монографічні дослідження В. Москаленко. Соціалізація особистості (К., 1986) та Н. Лавриненко. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы (К., 2000). У першій з них процес соціалізації розглядається як становлення конкретних властивостей особистості, обумовлених певним соціальним середовищем та історичними обставинами, досліджується сутність і закономірності цього процесу. Значну увагу автор приділяє формуванню здібностей особистості, її соціальної зрілості, а також цілеспрямованого впливу на особистість в процесі її виховання. Автор другої монографії зосереджується на педагогічному змісті соціалізації шкільної молоді, з'ясовує місце та роль цього процесу у системі навчально-виховної роботи в загальноосвітній школі. Дослідник зосереджується на порівняльному аналізі особливостей, соціального контексту та тенденцій розвитку шкільної соціалізації у країнах європейського освітнього простору; а також досліджує управлінські особливості цим процесом.

Разом з тим, не зважаючи на досить високий об'єм дослідницької літератури, проблема соціалізації особистості, зокрема в контексті полікультурності, глобалізації та інформаційної революції залишається дослідженою не достатньо повно. Додаткової дослідницької уваги потребують такі питання, як сутність полікультурного середовища як чинника соціалізації особистості; вплив культурно-історичного та соціального досвіду; реальний культурний обмін (повсякденна культурна взаємодія) і соціалізація особистості; традиції полікультурного середовища як чинник соціалізації особистості; соціалізаційна роль мовного фактору (полімовність у вихованні): формування толерантності, норм життя у мирі та злагоді, доброзичливість як стиль життя; спілкування, мова і мовні стратегії в колишньому СРСР і в сучасному світі; завдання вивчення рідної та іноземних мов як чинник інтелектуального і культурного зростання особистості; формування толерантності засобами мовного проникнення в духовний світ і культуру інших народів; нове мислення - розуміння унікальності інших

культур, їх значення в світовій спільноті, формування поваги до них; головні напрями управління цими процесами та ін.

Враховуючи їх актуальність і не достатню розробленість, автор обрав цю тему як предмет самостійного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної держбюджетної теми «Освіта як пріоритет державної політики щодо розвитку кадрового потенціалу України» (К7/2010 ДР №0110U05864) кафедри державного управління Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Івано-Франківського національного університету нафти і газу 2009 р. (протокол № 09/483 від 28 жовтня 2009 року).

Мета дисертаційного дослідження - здійснити соціально - філософську концептуалізацію природи, сутності та основних чинників соціалізації особистості в полікультурному середовищі.

Досягнення цієї мети потребує вирішення ряду методологічних та теоретичних завдань:

- уточнити зміст основного й опорного поняття «соціалізація особистості» у полікультурному середовищі;
- проаналізувати основні теорії соціалізації та визначити методологічні засади дослідження соціалізації на сучасному етапі суспільного розвитку;
- визначити основні чинники цього процесу в системі полікультурного середовища та таких світових процесів, як глобалізація та інформаційна революція;
- дослідити особливості й тенденції процесу соціалізації особистості в умовах інформаційного суспільства;
- проаналізувати місце та роль мови як засобу спілкування та чинника соціалізації особистості в полікультурному середовищі;

- виділити та обґрунтувати основні напрями управління процесом соціалізації особистості у полікультурному середовищі.

Об'єктом дослідження є процес і механізм соціалізації особистості.

Предметом дослідження - основні чинники соціалізації особистості в полікультурному середовищі.

Методи дослідження. Реалізація мети та завдань дисертаційної роботи зумовила необхідність використання загальнонаукових методів та принципів. На засадах аналітичного методу досліджено специфіку застосування різних підходів щодо соціалізації особистості на сучасному етапі суспільного розвитку, а з позицій методу синтезу визначено пріоритетність соціально-філософського аналізу. Структурно-функціональний аналіз використовувався для виявлення структурних елементів соціалізації, яка розглядається як процес, в якому особистість формується під впливом суспільства й одночасно конструює суспільство. Метод аксіологічної інтерпретації застосовувався при аналізі сучасного стану інформаційного суспільства і специфіки соціалізації особистості в ньому. Виявлення належної послідовності наріжних проблем теми дослідження здійснено при дотриманні вимог методу системного аналізу.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у виокремленні та обґрунтуванні субординації та дієвості основних чинників соціалізації особистості в полікультурному середовищі. На захист виносяться положення, що мають наукову новизну:

- визначено, що соціалізація особистості є процесом і механізмом становлення і розвитку особистості на основі засвоєння культури та соціального досвіду у відповідному соціальному середовищі;

- обґрунтовано, що загальною тенденцією сучасних досліджень соціалізації є перехід від розгляду людини як пасивного об'єкта соціалізаційного впливу до її визначення як активного суб'єкта означеного процесу. На підставі існуючих теоретико-методологічних досліджень соціалізацію визначено як процес: а) засвоєння індивідом соціально-

культурного досвіду; б) багаторівневого включення особистості в суспільні відносини; в) формування індивідуальності як суб'єкта подальшого розвитку соціальної системи;

- проаналізовано полікультурне середовище як середовище проникнення та активної взаємодії культур, яке зумовлює багатовекторний характер соціалізації особистості на основі інтеріоризації фундаментальних загальнолюдських цінностей; обґрунтовано, що вплив полікультурного середовища доповнюється або нівелюється іншими впливовими чинниками соціалізації, зокрема, системами освіти, виховання, культури, засобів масової інформації тощо;

- проаналізовано виклики полікультурного середовища та визначено їх наслідки для соціальних процесів; доведено, що особливості соціалізації індивіда в умовах інформаційного суспільства пов'язані зі зменшенням ролі традиційних інститутів соціалізації, а включення індивіда в систему суспільних відносин доповнюється використанням інформаційно-комунікаційних технологій, що породжує тенденції переходу як до креативної моделі соціалізації, так і до збільшення можливостей маніпулювання свідомістю людей;

- визначено, що особливе значення в процесі соціалізації у полікультурному середовищі відіграє мовний чинник; доведено, що саме мова є тим чинником, яка забезпечує спілкування і розуміння людей один одним; створює діалогічний простір взаємодії між індивідами, в якому долається відчуження між Я і Інший, і сприяє формуванню толерантного сприйняття і поваги; категорії «спілкування» - «розуміння» - «толерантне сприйняття» і «повага» розглянуто як основні сходи соціалізації особистості в полікультурному середовищі;

- доведено, що соціалізація особистості в полікультурному середовищі здійснюється як самоплинно, так і в результаті цілеспрямованого управління; управління соціалізацією особистості в полікультурному середовищі є об'єктивним процесом цілеспрямованого упорядкування взаємовпливів

основних чинників соціалізації з метою забезпечення бажаного результату - становлення толерантної, здатної до порозуміння, спілкування та співпраці з представниками різних народів і культур;

- доведено, що управління соціальними процесами в полікультурному середовищі передбачає: 1) забезпечення формування позитивного полікультурного середовища; 2) упорядкування й передача наступним поколінням конструктивного досвіду спілкування між народами в різні історичні часи і епохи; 3) оптимізацію (на рівні державної політики й локальних соціальних систем) культурної взаємодії і співпраці між народами та культурами; 4) посилення мовного виховання; 5) цілеспрямоване виховання таких якостей особистості, як толерантність, налаштованість на співпрацю, миролюбство і милосердя, а також нетерпимість і непримиренність до всяких виявів безкультур'я, насильства над особистістю тощо.

Теоретичне та практичне значення дослідження визначається тим, що автором не тільки обґрунтовано механізм взаємодії основних чинників соціалізації особистості в полікультурному середовищі, але й визначені основні шляхи їх субординації і взаємодії в системі практичної соціалізації особистості в цьому середовищі, управління цими процесами. Результати дослідження дають підстави для проведення широкоформатного дослідження в контексті самореалізації і самовиховання особистості в інформаційному та глобалізаційному суспільстві. Результати дослідження можуть бути впроваджені в навчальний процес з філософії та культурології, на їх основі може бути підготовленим самостійний спецкурс.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданні розширеного наукового семінару кафедри державного управління, кафедри філософії Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, кафедри філософії Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, кафедри філософії Львівського національного університету ім. І.

Франка, кафедри філософії Дрогобицького державного педагогічного університету, а також на ряді міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій та семінарів, а саме: Міжнародному науково-практичному семінарі «Інноваційна освіта для XXI століття» (м. Київ, 2007), науково-практичному семінарі «Освіта в полікультурному просторі XXI століття: пошук стратегічних пріоритетів» (м. Київ, 2009); Науково-практичному семінарі «Інноваційні стратегії розвитку освіти: філософсько-педагогічний дискурс» (м. Чернігів, 2009),); Всеукраїнській науково-методичній конференції «Безперервна освіта в Україні: реалії і перспективи» (м. Івано-Франківськ, 2010); на двадцять другій науковій сесії Наукового товариства ім. Шевченка, м. Івано-Франківськ (2011); Міжнародній науково-практичній конференції «Вызовы и стратегические ориентиры развития человеческого потенциала государственного управления» (Новгород-Сіверський, 2011), Всеукраїнській науково-методичній конференції «Теорія і методика саморозвитку педагогічної майстерності педагогів вищих технічних навчальних закладів України» (м. Івано-Франківськ, 2011).

Публікації. Основний зміст дослідження викладено у 6 публікаціях, визначених ВАК України як фахові з філософських наук.

Структура дисертації. Відповідно до мети та завдань дослідження робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел (188 позицій). Загальний обсяг дисертації - 188 сторінок, із них основна частина дисертації - 170 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ
В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Трансформація українського суспільства відбувається завдяки радикальним змінам у соціально-економічній, політичній, правовій, морально-етичній та інших сферах життєдіяльності суспільства. Це обумовлює формування нових принципів і механізмів управління, соціальної взаємодії, нових ціннісних пріоритетів розвитку українського соціуму та окремих соціальних суб'єктів. Перетворення суспільних відносин в Україні дотепер переважно пов'язані із змінами економічних і політичних аспектів функціонування держави. За таких умов проблеми соціалізації не потрапляли в перелік питань, які мали пріоритетний характер у вітчизняній державній та громадській практиці. Не стали винятком і питання, пов'язані з процесом соціалізації особистості в полікультурному середовищі.

Проте прискорений розвиток техногенної цивілізації, інтенсифікація технологічного розвитку, процеси глобалізації роблять надзвичайно актуальною проблему соціалізації та формування особистості, зумовлюють глибинні зміни в системі міжособистісних стосунків. Людина змушена жити в розмаїтті традицій, культур, пристосовуватися до численних соціальних обставин. Постає питання не тільки про наявність засад індивідуального буття людини і формування її як особистості, але й того полікультурного підґрунтя, на якому в процесі соціалізації виростають різні платформи соціальної поведінки й ціннісні орієнтації, котрі зберігаються та виробляються в культурі техногенного світу.

Проблеми соціалізації особистості перебували в полі зору дослідників з початку ХХ століття. Аналіз робіт різних авторів дозволяє констатувати наявність розмаїтої інформації про види, цілі, механізми, стадії, етапи,

результати соціалізації особистості. Однак полікультурна складова цього процесу досліджена недостатньо або представлена на рівні застарілих технологій. З огляду на це на особливу увагу заслуговує вивчення теоретико-методологічних засад аналізу процесу соціалізації особистості в полікультурному середовищі.

Термін «соціалізація» (від лат. *socialis* - суспільний) вперше був запроваджений у науковий обіг наприкінці XIX століття й пов'язується з іменами американського соціолога Ф. Гіддінгса та французького соціолога Г. Тарда [86; 147]. Існує також думка, що право першості на використання терміну «соціалізація» належить Т. Парсонсу. Останній під соціалізацією мав на увазі процес безперервного цілежиттєвого входження індивіда в суспільство, його «олюднення» шляхом накопичення соціального досвіду, оволодіння базовою культурою, що дозволяє людині жити в суспільстві, постійно вдосконалюватися, реалізовувати себе як особистість, посідати певне місце в суспільстві, колективі, сім'ї [177, с. 9-10]. Аналіз філософської та педагогічної літератури свідчить, що протягом XX століття досить значна кількість зарубіжних і українських філософів та науковців розробляла дефініцію поняття «соціалізація». Проте визначення цього терміну відбувалося в царині двох основних підходів - об'єкт-суб'єктного та суб'єкт-суб'єктного. Різниця між ними полягає в тому, що в об'єкт-суб'єктному підході індивіду відводиться пасивна роль у процесі соціалізації, тоді як у суб'єкт-суб'єктному - активна. Серед прибічників першого підходу - Т. Парсонс, Дж. Огбю та інші філософи й науковці, а другого - Ч. Кулі, Л. Колбера, Е. Еріксон тощо [46, с. 3].

Сьогодні термін «соціалізація» використовується переважно для позначення процесу, за допомогою якого люди навчаються відповідати соціальним нормам. Соціалізація робить можливим продовження існування людства і передачу його культури від покоління до покоління [3, с. 430-431]. Водночас сутність соціалізації полягає «у поєднанні пристосування (адаптації) і обособлення людини в умовах конкретного суспільства [162, с.

267]». Тому згідно з одним із найбільш поширених визначень, соціалізація - це процес входження індивіда в суспільство, засвоєння та пристосування індивіда до соціально-економічних умов, рольових функцій, соціальних норм, які складаються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, до соціальних груп і соціальних організацій, соціальних інститутів як середовища життєдіяльності [36, с. 74].

Одну з перших спроб комплексного підходу до вивчення феномену соціалізації в 60-х рр. XX століття зробив російський учений Б. Паригін. Він намагався розкрити соціалізацію як особливий комплекс багатогранного процесу «олюднення людини», у якому мають місце і біологічні передумови, і входження в соціальне оточення, і соціальне пізнання та спілкування, і оволодіння навичками практичної діяльності, певними соціальними функціями, ролями, нормами, правами, обов'язками, і як наслідок - «зміна та якісне перетворення самої людини, її всебічний і гармонійний розвиток [130, с. 165]».

Значущими для розуміння соціалізації виявилися й роботи російського соціолога І. Кона, в яких автор наголошує, що людина стає особистістю, об'єктом і суб'єктом суспільних відносин, послідовно проходячи різні стадії соціалізації. Адже соціалізація - це процес засвоєння людиною наявних у суспільстві соціальних норм, цінностей і типових форм поведінки, а також встановлення нею нових індивідуальних норм, що відповідають інтересам усього суспільства [92, с. 22, 101].

Видатний російський психолог Л. Виготський розглядав соціалізацію як присвоєння індивідом суспільного досвіду, всієї культури суспільства. З його погляду, соціалізація практично тотожна «окультуренню» як присвоєнню соціального досвіду людиною через взаємодію з носієм цього досвіду. Привласнений суб'єктом досвід переробляється і повертається в культуру в формі визначених індивідуальних досягнень. Крім того, в індивіді культура знаходить своє реальне існування. Л. Виготський виступав проти розуміння взаємин соціального й індивідуального як ворожих, коли

соціальне «видавлює», витісняє природне, приводячи завдяки цьому до «соціалізування» індивіда. З цього приводу Л. Виготський дискутував з Ж. Піаже, доводячи, що дитина споконвічно соціальна. Мало того, дитина є самою соціальною істотою, оскільки її життєдіяльність, задоволення всіх вітальних потреб відбувається через дорослого, тобто соціально [48, с. 490-491].

Отже, соціалізація - це безупинний процес, що триває протягом усього життя людини і розпадається на етапи, кожний з яких «спеціалізується» на вирішенні визначених завдань. З огляду на це російський педагог А. Петровський виділяв три фази соціального розвитку особистості до включення її в трудову діяльність:

- дитинство - адаптація індивіда: оволодіння нормами соціального життя;
- отрочтво - індивідуалізація: потреба індивіда в максимальній персоналізації, прагнення «бути особистістю»;
- юність - інтеграція: придбання рис і властивостей особистості, які відповідають необхідності й потребі групового і власного розвитку [40, с. 421-422].

Як зазначають російські науковці, щоб не бути в опозиції щодо суспільства, індивід засвоює наявний соціальний досвід шляхом входження в соціальне середовище, систему існуючих соціальних зв'язків. Проте через свою природну активність людина зберігає і розвиває тенденцію до автономії, незалежності, свободи, формування власної позиції, неповторної індивідуальності. Наслідком дії цієї тенденції є розвиток і перетворення не лише самої особистості, але й суспільства. «Отже, сутнісний сенс соціалізації розкривається на перетині таких її процесів, як адаптація, інтеграція, саморозвиток і самореалізація. Діалектичну їх єдність забезпечує оптимальний розвиток особистості впродовж усього життя людини у взаємодії з навколишнім середовищем [131, с. 123]».

Своєрідним підсумком досліджень російських філософів і вчених слугує сучасна довідникова література, в якій соціалізація особистості тлумачиться як процес «входження» людини в соціальний світ і виконання нею певних соціальних функцій; це певний спосіб формування умінь та соціальних установок індивідів, які відповідають їхнім соціальним ролям; це процес становлення особистості, засвоєння нею цінностей, норм, установок, зразків поведінки, які притаманні суспільству. Прийнято вважати, що психологічним механізмом соціалізації є соціальні ролі, функції, моделі поведінки, котрі задає соціальна позиція особистості в системі суспільних взаємин. Із позиції соціокультурного механізму соціалізація як процес ідентифікації індивідом себе з певними соціальними ролями здійснюється як у контексті безпосередньої взаємодії, так і опосередковано - через культуру. Отже, феномен соціалізації передбачає «приспособлення людини до умов соціального середовища, а також генеративний вплив на особистість зовнішнього середовища культури [124, с. 966]».

Загалом, сучасна концепція соціалізації особистості спирається на аналіз соціалізації з погляду окремих її моделей, які побудовані на підставі теоретико-емпіричних досліджень умов і закономірностей формування соціальних типів особистості внаслідок включення її в ту чи ту сферу життєдіяльності суспільства (економічну, політичну, релігійну, моральну, естетичну, правову тощо). Кожна соціальна інституція характеризується певною нормативно-ціннісною системою, внаслідок засвоєння якої формується відповідний соціальний тип особистості: психологічний, економічний, політичний, релігійний та ін. В цьому аспекті можна говорити про політичну соціалізацію, економічну, релігійну тощо. Така стратегія дослідження соціалізації відображає сучасну тенденцію вивчення останньої. Відтак у розвитку теорії соціалізації кількох останніх десятиліть відбувається розходження двох основних дослідницьких напрямів. Перший пов'язаний з розглядом соціалізації з погляду процесуальних особливостей (дослідження стадійності, провідних механізмів цього процесу). Другий напрям пов'язаний

з тенденцією переходу спеціалістів до створення окремих моделей соціалізації: статево-рольової, професійної, етнічної, політичної та ін. Внаслідок цієї «роздвоєності» теорія соціалізації, накопичивши певну кількість загальнотеоретичних положень, може рухатися далі за умови їх «заземлення» на рівні емпіричних досліджень.

В українській науці засновником теорії соціалізації (соціального виховання) вважається психолог і педагог В. Зеньковський. Саме завдяки йому, як зазначає Н. Лавриченко, у вітчизняних педагогічних публікаціях у 20-х роках ХХ століття з'явився термін «соціалізація» [101, с. 444]. Проте в ті часи зміст цього поняття зводився до виконання завдання прищеплення шкільній молоді особливих - соціалістичних - якостей і рис особистості, яка мала в історії виключну місію - побудову комуністичного суспільства. Оскільки реальний зміст процесу соціалізації не втискувався у визначені межі, то практично до 60-х років поняття було маловживаним як у вітчизняній психолого-педагогічній науковій літературі, так і в конкретній педагогічній практиці. Основною причиною був «буржуазний» зміст самого поняття [86, с. 9-10]. Не менш важливою причиною є те, що «педагогічний зміст поняття «соціалізація», його співвідношення з класичними поняттями формування та виховання особистості, місце та роль в педагогічному процесі були, а значною мірою залишаються ще й досі, недостатньо розв'язаними [101, с. 8]».

У подальшому процесі впровадження поняття соціалізації в обіг вітчизняної філософії і науки далася взнаки надзвичайна розгалуженість його використання. Однак, як зазначають українські дослідники, тлумачення самого терміну принципово практично не змінювалося [101, с. 17-18; 106, с. 23; 118, с. 46]. Водночас з'явилися ґрунтовні дослідження світоглядно-філософської, історичної, психологічної, соціально-педагогічної та інших концепцій багатогранного процесу соціалізації особистості.

У роботах В. Андрущенка, Д. Дзвінчука, В. Москаленко, С. Савченка, М. Лукашевича та інших відомих вітчизняних філософів і науковців

соціалізація розкривається як базова смислотворча категорія. Зокрема, як наголошує В. Андрущенко, соціалізація особистості - це процес залучення індивіда до соціального середовища, оволодіння ним уміннями й навичками практичної і теоретичної діяльності, перетворення реально наявних відношень в особистісні риси. Соціалізація належить до тих процесів, завдяки яким люди вчаться спільно жити та ефективно взаємодіяти між собою. Вона передбачає активну участь людини в постійному засвоєнні культури людських взаємин, формуванні певних соціальних норм і правил та необхідних для їх успішної реалізації набутих умінь і навичок. Суспільство активно впливає на процеси формування і розвитку особистості за допомогою виховної діяльності. Виховання - це процес підготовки людей до того, щоб вони могли виконувати необхідну, корисну діяльність. У ролі вихователя виявляються різні суб'єкти: суспільство, держава, нація, суспільна група, політична партія, громадська організація, трудовий колектив, школа, сім'я тощо. Суб'єктом виховання може бути також окремий індивід, який чинить вплив на інших індивідів. Водночас специфічною і дуже важливою формою виховання є самовиховання особистості. Тут суб'єктом і об'єктом виховання є одна й та сама людина, яка свідомо прагне виробити певні людські, зокрема моральні, вольові та фізичні якості. Самовиховання, як правило, здійснюється паралельно з такими процесами як самоаналіз, самостереження, самооцінка, самоосвіта. А отже, - разом з процесом самовдосконалення особистості [11, с. 74-76].

Крім того, соціалізація - це процес засвоєння індивідом протягом усього його життя певної системи знань, соціальних норм і культурних цінностей, настанов і зразків поведінки, які дозволяють йому функціонувати як повноправному члену суспільства, до якого він належить. Відтак, сутність соціалізації полягає в поєднанні пристосування (адаптації) і самоствердження людини в умовах конкретного суспільства. Соціалізація неможлива без активної участі самої людини в процесі засвоєння широкого кола цінностей,

понять і навичок, на ґрунті яких складається її повсякденне життя [12, с. 61-62].

З погляду В. Москаленко, розуміння поняття «соціалізація особистості» має спиратися на праці класиків психології, в яких виокремлюються дві групи психологічних виявлень: екзопсихічні і ендопсихічні, або зовнішні і внутрішні, котрі об'єднуються в дві групи психологічних комплексів: екзокомплекси та ендокомплекси. «Соціалізація індивіда в цьому аспекті є процесом формування екзопсихічних його виявлень, тобто таких психічних феноменів, зміст яких визначається ставленням його до зовнішніх об'єктів, які він виокремлює і оцінює («умови життя», С. Рубінштейн) [115, с. 3]».

З огляду на загальну концепцію соціалізації, В. Москаленко окреслює деякі підходи до аналізу економічної соціалізації особистості, а саме:

- 1) визначення особливостей ціннісної системи економічної інституції, в межах якої здійснюється інтеграція індивідів в економічну сферу суспільства;
- 2) виокремлення основних системоутворюючих цінностей економічної інституції, в межах якої розглядається соціалізація особистості;
- 3) визначення форми ціннісних репрезентацій, в якій найкраще узгоджено цінності економічної інституції з потребою системою індивіда;
- 4) виявлення певної конфігурації когнітивного, афективного і конативного компонентів певної форми ціннісних репрезентацій як фактора, що визначає особливості економічної соціалізації [115, с. 4].

Скориставшись моделлю економічної соціалізації, В. Москаленко запропонувала структурну модель економічної культури особистості. Якщо виходити з того, що економічною культурою особистості є якості - носії економічного типу особистості, то дослідження економічної культури ринкової економіки потребує визначення нормативної моделі економічного типу людини цієї економіки. Індикатори виявлення диспозицій, що визначають підприємливість, їх наповнення дозволяють говорити про рівень економічної культури особистості. В цьому аспекті структурно-

функціональна модель підприємливості може виконувати функцію критерію економічної соціалізованості людини ринкової економіки. Результати емпіричного дослідження, проведеного В. Москаленко, засвідчили високий рівень репрезентованості показників підприємливого типу особистості в свідомості студентів, економічна соціалізація яких детермінується не тільки реаліями сьогодення, але й спрямованістю особистісного потенціалу на майбутні умови професійної діяльності [117].

Отже, термін «соціалізація» є складним і багатоаспектним. Однак насамперед соціалізація - це процес «входження» особистості у суспільство. З огляду на це в психологічній літературі під соціалізацією розуміють процес перетворення дитини на повноцінну особистість, процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду під час спілкування й діяльності. Визнається, що соціалізація індивіда відбувається не тільки в умовах стихійного впливу на особистість різних обставин життя, але й в умовах цілеспрямованого виховання [127, с. 7]. Саме тому поняття соціалізації - одне з ключових в проблемі психологічного розвитку особистості. Адже соціалізація - це процес і результат засвоєння та активного відтворення індивідом соціального досвіду [143, с. 194]. Щодо форм такого засвоєння між різними психологічними школами і течіями немає одностайної згоди.

В радянській психологічній парадигмі традиційно вважалося, що соціалізація - це переважно інтеріоризація суспільного досвіду та суспільної культури загалом, внаслідок чого формуються диспозиції особистості: спрямованість, соціальні установки, ціннісні орієнтації тощо. В цій традиції розглядаються глобальні методологічні проблеми, але недостатньо враховується, що вплив суспільства завжди відбувається через мікросоціум, через малі групи, за допомогою виконання соціальної ролі тощо. Під цим оглядом «розвиток і саморозвиток людини можна розглядати як діалектичне поєднання двох протилежних процесів: а) процесу формування соціальних ролей (соціалізація), де відбувається еволюція від індивіду до особистості; б)

процес відчуження соціальних ролей (індивідуалізація), де відбувається перехід від особистості до індивідуальності. В нашому розумінні індивідуалізація - це синонім поняття самоактуалізація. Ці процеси тісно переплетені між собою і не завжди є послідовними, хоч другий можна розглядати як вищу форму і водночас діалектичне заперечення першого [55, с. 94]».

Водночас рольова соціалізація не повинна зводитися до формування ролей (хоча це виступає ядром даного процесу), а розглядатись в значно ширшому контексті - діалектичному поєднанні процесів соціалізації (засвоєння ролей, заперечення індивідуального, перехід від індивіду до особистості) та індивідуалізації (розвиток рольової автономії, незалежності від ролі, заперечення суспільно-загального, перехід від особистості до індивідуальності). Феномен індивідуальності є певною мірою розв'язанням протиріччя між біологічною та соціальною підвалинами особистості, наслідок гегелівського «заперечення», результат процесів, які в різних теоріях особистості мають назву самоактуалізації, індивідуалізації, розвитку самоідентичності тощо [56, с. 325].

У вітчизняній соціології соціалізація розглядається як процес інтеграції індивіда в суспільство, в різні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на підставі яких формуються соціально значущі риси особистості. Це процес розвитку людини від індивідуального до соціального під безпосереднім чи опосередкованим впливом таких факторів соціального середовища, як сукупність ролей і соціальних статусів, соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі й набути конкретного статусу; система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві й унаслідуються молодшими поколіннями від старших; соціальні інститути, що забезпечують виробництво й відтворення культурних зразків, норм і цінностей та сприяють їх передачі й засвоєнню тощо. Саме завдяки соціалізації людина залучається до суспільства,

засвоюючи звичаї, традиції і норми певної соціальної спільноти, відповідні способи мислення, притаманні певній культурі, взірці поведінки, форми раціональності та чуттєвості. Водночас учені виділяють і класифікують як етапи соціалізації, так і її фактори, агенти, засоби та механізми. Наприклад, М. Лукашевич зазначає, що соціалізація відбувається під час дії на індивіда різних факторів. У процесі соціалізації індивід готується до відповідності вимог і очікувань інших членів суспільства в широкому діапазоні можливих життєвих ситуацій. Соціалізація містить набір механізмів та агентів, завдяки яким забезпечується соціально схвалювана поведінка та норми моралі. Під агентами соціалізації маються на увазі люди, які найбільше впливають на індивіда [106, с. 17-18].

Отже, з погляду соціологів, соціалізація особистості - це специфічна форма привласнення нею тих суспільних відносин, які існують в усіх сферах суспільного життя. Основою соціалізації є освоєння індивідом мови соціальної спільноти, мислення, форм раціональності й чуттєвості, сприйняття індивідом норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків діяльності тощо. Індивід соціалізується, включаючись у різні форми соціальної діяльності, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. Тому соціалізацію особистості можна розглядати як сходження від індивідуального до соціального. Водночас соціалізація передбачає індивідуалізацію, оскільки людина засвоює існуючі цінності вибірково, через свої інтереси, світогляд, формуючи власні потреби, цінності.

Завдяки соціалізації людина залучається до соціального життя, одержує і змінює свій соціальний статус і соціальну роль. Соціалізація - тривалий і багатоактний процес. Адже суспільство постійно розвивається, змінюються його структура, мета і завдання, цінності й норми. Водночас протягом життя багаторазово змінюються людина, її вік, погляди, уподобання, звички, правила поведінки, статуси і ролі. Завдяки соціалізації люди реалізують свої потреби, можливості й хист, налагоджують відносини з іншими членами суспільства, їх групами, соціальними інститутами і організаціями, з

суспільством загалом. Все це дає змогу їм почуватися в суспільстві, соціальному житті впевнено. Водночас соціалізація - найважливіший чинник стабільності суспільства, його нормального функціонування, наступності його розвитку.

Процес, зворотний соціалізації, називається десоціалізацією. Внаслідок нього людина може частково або повністю втратити засвоєні норми і цінності. Це може бути зумовлено ізоляцією людини, уніфікацією, обмеженням спілкування та можливостей для підвищення культурного рівня та ін.

У перехідних суспільствах часто простежується явище ресоціалізації - докорінної зміни соціального середовища, яке зумовлює необхідність особистості пристосуватися до нових соціальних обставин, норм і цінностей. Це болісний процес, який нерідко вимагає цілковитої зміни поглядів на суспільство, переоцінки свого життя, руйнування попереднього і нового світорозуміння, розриву з традиційними культурними цінностями, необхідності брати на себе незвичну соціальну роль тощо [58, с. 44].

Як зазначають українські політологи, з набуттям Україною статусу незалежної держави істотно змінилися спрямованість, структура і механізми залучення до політичного процесу суб'єктів соціальної діяльності. Об'єктивним процесом стала політична соціалізація, яка відображає утвердження принципів національного відродження, гуманізму, демократизації суспільства. За таких умов проблема залучення людини до політичного життя починає набувати рис справжньої, а не фіктивної політичної соціалізації як процесу перетворення індивіда на особистість, якій притаманні не тільки особливі індивідуально-психологічні риси, але й набір соціальних знань і навичок, котрі дозволяють їй повноцінно брати участь у суспільному житті. Сутність політичної соціалізації особистості полягає насамперед у чиненні впливу на індивіда соціально-політичних умов, за яких здійснюється передача норм, принципів, цінностей, політичних орієнтацій, а також сприйняття нею на соціально-психологічному рівні цього впливу з

метою формування моделі політичного світогляду, політичної свідомості і поведінки [50, с. 11].

Треба також мати на увазі, що вже в працях Е. Дюркгейма соціалізація трактувалася як результат духовного, вербального спілкування людини з її оточенням, як результат засвоєння нею суспільних «концептів», «колективних уявлень». Е. Дюркгейм вважав, що в процесі соціалізації провідним фактором є суспільство [78, с. 244-246]. Тому процес релігійної соціалізації, як і будь-якої іншої (економічної, політичної, етнічної), має активний характер. Свідомість особистості відіграє в ньому вирішальну роль, відображаючи форму і зміст маніпулятивних впливів соціального середовища. Тому як застерігають дослідники, в період зростання інтересу громадян до релігії процес релігійної соціалізації особистості не може розглядатися ізольовано, без одночасного аналізу як особливостей самого індивіда, так і тієї конкретної релігійної, соціально-політичної і економічної реальності, до якої він включений. Адже релігійна соціалізація - це процес, за допомогою якого суспільство передає від покоління до покоління систему релігійної орієнтації, знань, настановлень, набутих за період життєтворчості індивіда, нації, людства. Релігійна соціалізація тісно пов'язана з виробленням такого поняття, як «релігієзнавча культура», оскільки саме вона орієнтує особистість на ознайомлення і засвоєння загально визнаних релігійних засад, принципів і норм, набутих людством, і тих принципів, які є канонічними в системі функціонування того чи того типу релігії [136, с. 32-33].

Інститути соціалізації - це не тільки релігія, але й сім'я, освіта, культура тощо. Загалом соціалізація - це складний адаптивний процес входження індивіда в суспільство. Як вважає С. Савченко, соціалізація особистості - одне з перших питань, які постають у суспільстві в процесі підготовки молоді до трудового життя. Формування особистості - складний процес прилучення до соціального буття, тобто її соціалізації. Остання охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні знання, норми, цінності, які дозволяють йому бути повноправним членом

суспільства. З огляду на це навчання особистості є процесом вторинної соціалізації, яка забезпечує не тільки подальший розвиток особистісних якостей, але й набуття індивідом необхідних для практики професійних знань і навичок, формування професійних, світоглядних і громадських якостей майбутнього фахівця; розвиток професійних здібностей, як передумову подальшої самостійної професійної творчості; становлення інтелекту і стабілізацію рис характеру; перетворення мотивації та всієї системи ціннісних орієнтацій; формування соціальних цінностей у зв'язку з професіоналізацією. Тобто, під час навчання відбувається соціалізація того, хто навчається як особистості [152, с. 45].

Розглядаючи філософський аспект проблеми соціалізації особистості, Д Дзвінчук трактує її як процес взаємодії індивіда та суспільства на основі предметно-перетворюючої трудової діяльності індивіда, результатом якої є конкретна історична форма його соціальності [70]. Саме поняття «соціалізація», на його думку, більш адекватно порівняно з іншими поняттями (виховання, формування, розвиток особистості) відображає діалектичні зв'язки «індивід - суспільство», бо в ньому виражена єдність сторін соціальності (індивід - суспільство) і конкретно-історична його форма. Аналізуючи співвідношення цих понять, Д Дзвінчук наголошує, що соціалізація має як спрямовану форму (спеціально розроблену певним суспільством систему впливів та засобів дії на людину з тим, щоб сформувати її відповідно до мети та інтересів цього суспільства), так і стихійну як самовільне формування певних соціальних навичок у безпосередньому соціальному оточенні, у процесі спілкування, різних видах діяльності людини, засобами масової інформації. Основними сферами соціалізації особистості, згідно з Д Дзвінчуком, є предметно-перетворювальна трудова діяльність, яка супроводжує людину протягом усього життя та спілкування (комунікації). Отже, на думку дослідника, у процесі соціалізації людина взаємодіє з об'єктами ідеальної та матеріальної природи, їхніми якісними та кількісними характеристиками, а також з

іншими людьми, що можуть впливати на неї як цілеспрямовано, так і стихійно [9, с. 255-307].

Цю думку поділяє інша дослідниця - Л. Снежко, яка зазначає, що поняття соціалізації включає сукупність спрямованих та неспрямованих впливів суспільства (через систему колективів, груп) на індивіда, який розвивається у процесі його включення в діяльність, соціальну систему людських відносин, передбачає формування як особистість та індивідуальність. На нашу думку, це трактування поняття «соціалізація» є більш точним і повним, оскільки воно охоплює вже не тільки сферу діяльності людини та спілкування, а й соціальну систему взаємовідносин, анатомо-фізіологічний розвиток людини, тобто ті процеси, що формують людину як особистість та індивідуальність.

Як бачимо, філософський аспект соціалізації особистості вимагає усвідомлення сутності процесу впливу соціального оточення на розвиток і формування особистості крізь призму «філософії» конкретної людини та її культури. Остання є тим феноменом, що поєднує надприродний, надбіологічний і звичайний соціальний характер суспільного життя людини. Результат взаємодії індивіда і суспільства, процес засвоєння суспільного досвіду у такому разі може бути різним, як і практична діяльність людини з перетворення соціальної дійсності.

З огляду на це у вітчизняній соціолого-педагогічній літературі радянського, а також пострадянського періодів поняття соціалізації переважно розглядалося через сутність понять формування, розвитку і виховання особистості. В науковому мисленні кінця ХХ століття встановилася адаптивна методологія, котра й досі впливає на педагогічну діяльність. Згідно з нею, індивід є пасивним об'єктом зовнішнього впливу, а багатосторонній процес формування особистості зводиться лише до однієї з його форм - цілеспрямованого виховання, а виховання - до навчання, яке здійснюється нібито шляхом вербального менторського впливу ззовні. Саме з адаптивної методології випливає, що розвиток особистості - це розширення

обсягу знань, нарощування попереднього досвіду, в процесі якого відбувається розгортання структури особистості. Відтак формування особистості розуміється тільки як перетворення дитини на дорослу людину, як поступове «олюднення» індивіда в ході онтогенезу, як «підготовка до життя», а не саме життя. Протилежною щодо адаптивної методології є культурно-діяльнісна концепція соціалізації, яка спонукає дослідників розглядати процес виховання як такий, що відбувається у всіх його розмаїтих формах - цілеспрямованих, стихійних та ін.

З огляду на наявні методологічні уподобання намітилися різні підходи до формулювання співвідношення понять «соціалізація» і «виховання». Зокрема, з погляду В. Москаленко, «соціалізація, як найширше поняття з поміж тих, що характеризують творення особистості, є не тільки свідомим засвоєнням дитиною готових форм і засобів соціального життя, засобів взаємодії з матеріальною і духовною культурою, адаптацією до соціуму, але й виробленням власного соціального досвіду, ціннісних орієнтацій, свого стилю життя.

Виховання - це система цілеспрямованих, педагогічно організованих взаємодій дорослих з дітьми, самих дітей одне з одним. Саме в такій особистісній взаємодії відбувається зміна мотиваційно-ціннісної системи особистості дитини, виникає можливість репрезентувати дітям соціально значимі норми і способи поведінки, оскільки виховання є одним з основних шляхів організованої соціалізації [116, с. 4]».

І. Кон вважав поняття «соціалізації» і «виховання» близькими, оскільки вони обидва мають під собою спрямовані дії. Проте дослідник підкреслював, що соціалізація містить і спонтанні впливи. На його думку, багатозначний термін «соціалізація» означає «сукупність усіх соціальних процесів, завдяки яким індивід засвоює і відтворює певну систему знань, норм і цінностей, які дозволяють йому функціонувати як повноправному члену суспільства. Соціалізація містить не лише усвідомлені, контрольовані, цілеспрямовані

впливи (виховання в широкому розумінні), але й стихійні, спонтанні процеси, так чи так впливаючи на формування особистості [92, с. 22]».

Не поділяє цього погляду А. Мудрік, який зазначає, що поняття «виховання» є складовою поняття «соціалізації». Витлумачуючи соціалізацію як розвиток і самозміну людини в процесі засвоєння і відтворення культури, який відбувається під час взаємодії людини зі стихійними, відносно спрямованими і цілеспрямовано створеними умовами життя на всіх вікових етапах, він зображає процес соціалізації як сукупність чотирьох складових: 1) стихійної соціалізації людини у взаємодії і під впливом об'єктивних обставин життя суспільства, зміст характер і результати якої визначаються соціально-економічними й соціокультурними реаліями; 2) відносно спрямованої соціалізації, коли держава приймає певні економічні, законодавчі, організаційні заходи для вирішення завдань, які об'єктивно впливають на зміни можливостей і характер розвитку, на життєвий шлях тих чи тих соціально-професійних, етнокультурних та вікових груп; 3) відносно соціально контрольованої соціалізації (виховання) - планомірного створення державою і суспільством правових, організаційних, матеріальних та духовних умов для розвитку людини; 4) більш або менш свідомо самозміна людини, котра має просоціальний, асоціальний чи антисоціальний вектор, залежно від індивідуальних ресурсів і відповідно або всупереч об'єктивним умовам життя [119, с. 9-15].

Так само складовою процесу соціалізації як посередника між досвідом минулих поколінь і майбутнім досвідом людства вважає виховання і Б. Вульфов. Завдяки цьому процесу, суспільство прогресує, оскільки кожне покоління збагачує минулий досвід власним [47, с. 32]. Адже ефективність і зміст виховання дзеркально відображає стан культури в суспільстві, морально-політичну та духовну атмосферу соціального життя, які в сукупності складають своєрідний соціальний простір виховання [106, с. 145].

А ось автори підручника з педагогіки виховання на відміну від соціалізації, яка відбувається в умовах стихійної взаємодії людини з

навколишнім середовищем, розглядають як процес цілеспрямованої і свідомо контрольованої соціалізації (сімейне, релігійне, шкільне виховання). І та, й інша соціалізація мають низку відмінностей в різні періоди розвитку особистості. Одна з найбільш істотних відмінностей, які мають місце у всіх періодах вікового розвитку індивіда, - це те, що виховання є своєрідним механізмом управління процесами соціалізації. «Через це вихованню притаманні дві основні функції: впорядкування всього спектру впливів (фізичних, соціальних, психологічних та ін.) на особистість і створення умов для прискорення процесів соціалізації з метою розвитку особистості. Відповідно до цих функцій виховання дозволяє здолати або послабити негативні наслідки соціалізації, додати їй гуманістичну орієнтацію, затребувати науковий потенціал для прогнозування і конструювання педагогічної стратегії і тактики [131, с. 324]».

Водночас сучасна філософія освіти і педагогіка починають звільнятися від визначення виховання як цілеспрямованого, систематичного впливу вихователя на вихованця з метою формування й приходять до висновку, що в сучасних умовах повинен здійснюватися новий підхід до процесу виховання. Під цим оглядом О. Асмолов застерігає, що стратегічною метою сучасної освіти є виховання людини громадянської освіти: функціонально грамотної особистості, здатної приймати рішення, здійснювати самостійні вчинки, брати на себе відповідальність [16, с. 138].

У 90-х роках у науковій літературі відбувається переосмислення співвідношень понять «соціалізація» і «виховання» крізь призму понять «формування» і «розвиток» особистості. Зокрема на думку С. Савченка, поняття формування особистості вживається, коли мається на увазі єдність об'єктивних умов і суб'єктивних факторів, які цілеспрямовано впливають на процес становлення і розвитку особистості. Поняття розвитку особистості характеризує послідовність і поступовість змін, котрі відбуваються в свідомості та поведінці особистості. А виховання пов'язане з суб'єктивною

діяльністю, з виробленням у людини певного уявлення про навколишній світ [151, с. 80].

Отже, сутнісний зміст соціалізації розкривається на перетині таких її процесів, як адаптація, інтеграція, саморозвиток і самореалізація. В процесі виховання через передачу накопиченого досвіду попередніх поколінь здійснюється розвиток особистості. Власне розвиток - це об'єктивний процес внутрішньої послідовної кількісної і якісної зміни фізичних, психічних, соціальних і духовних засад людини. Відтак формування є процесом становлення людини як соціальної істоти під впливом усіх без винятку чинників - економічних, соціальних, психологічних, екологічних, етичних тощо. Формування, на відміну від розвитку, має на меті певну завершеність особистості, досягнення рівня її зрілості, стійкості.

Проте формування особистості, змістом якого є соціалізація, а механізмом - формування соціальних ролей, є основним, але не заключним етапом виховання, яке має переходити від формування особистості до саморозвитку індивідуальності. «Саморозвиткові не достатньо приділялась увага в теорії комуністичного виховання. Хоча в ній великий наголос робився на самовихованні, але воно розумілось не як саморозвиток чи самоактуалізація, а скоріше, як формування самоконтролю, що є не чим іншим, як інтеріоризацією соціального контролю [57, с. 21]».

Процес формування людини визначається діалектичною єдністю об'єктивного і суб'єктивного, спадкового і соціального, матеріального і духовного, цілеспрямованого і стихійного, позитивного і негативного. Серед основних чинників цього процесу можна виділити вплив природного середовища та соціального оточення, суб'єктів суспільного та сімейного виховання, самовиховання, предметно-практичну діяльність, спілкування та ін. Загалом соціалізація детермінована великою кількістю розмаїтих чинників, сукупний вплив яких на людину спонукає її до активності, до дії.

У вітчизняній і зарубіжній філософії й науці наявні різні класифікації чинників соціалізації. Як правило, всі вони розглядають соціалізацію крізь

призму три- або чотириступеневої класифікації її основних факторів. Наприклад, С. Іваненков виокремлює три найвагоміших чинники соціалізації - речовинно-предметний, соціально-інституціональний та інформаційний (засоби масової інформації) [84, с. 36-37].

Підтримуючи триступеневе структурування факторів соціалізації, Н. Сейко зазначає, що «на соціалізацію людини впливають світові, планетарні процеси - екологічні, демографічні, економічні, соціально-політичні, а також країна, суспільство, держава в цілому, які розглядаються як макрочинники соціалізації [156, с. 229]». Не менш вагомими чинниками соціалізації виявляються: формування етнічних установок; вплив регіональних умов, у яких живе й розвивається особистість; тип поселення; засоби масової комунікації. Соціалізацію індивіда також визначають сім'я, освітні установи, групи ровесників і багато іншого, що складає найближчий простір та соціальне оточення, в якому перебуває особистість. Це найближче середовище, у якому проходить розвиток людини, можна назвати чинниками першого порядку. А ось до чинників другого порядку, можна зарахувати більш віддалені, але не менш значущі фактори - наприклад, регіональне соціоекологічне середовище, okazionale спілкування, мережу Інтернет тощо. «Закономірність і заодно постійно вирішувана суперечність у відносинах чинників другого і першого порядку, на нашу думку, полягає у їх постійній взаємозмінності: так, наприклад, мережа Інтернет на якомусь етапі соціалізації дитини може стати домінуючим соціалізаційним чинником або ж призвести до формування соціально девіантного стану особистості. Те ж саме можна сказати й про добродійність як чинник соціалізації: як свідчить історичний аналіз цього феномена, почасти саме добродійність ставала вирішальним чинником соціалізації особистості, що прогнозував її життєдіяльність на майбутнє [156, с. 231]».

Більш розгорнуту класифікацію чинників соціалізації, умовно об'єднуючи їх у чотири групи - мегафактори, макрофактори, мезофактори і мікрофактори, - наводить А. Мудрік:

1. Мегафактори - космос, планета, світ, які тією або тією мірою через інші групи факторів впливають на соціалізацію мешканців Землі.

2. Макрофактори - країна, етнос, суспільство, держава, котрі впливають на всіх, хто проживає в певних країнах.

3. Мезофактори (мезо - середній, проміжний) - умови соціалізації великих груп людей, які виділяються за національною (етнічною) ознакою, місцем і типом поселень, в яких вони живуть (регіон, село, місто, селище, район); за приналежністю до аудиторії тих або тих мереж масової комунікації (радіо, телебачення); за належністю до тих чи тих субкультур .

4. Мікрофактори - чинники, котрі безпосередньо впливають на конкретних людей (сім'я, сусіди, групи однолітків, навчальні, виховні організації, різні суспільні, державні, конфесійні організації) [119, с. 14-16].

В кінці ХХ - на початку ХХІ століття вчені усе більше уваги надають мега- і макрофакторам соціалізації, серед інших і природно-географічним умовам. Адже саме вони і безпосередньо, і опосередковано впливають на становлення особистості. Знання таких чинників соціалізації дозволяє не тільки зрозуміти специфіку прояву загальних законів розвитку індивіда як представника *Homo sapiens* і переконатися в необхідності й доцільності виховання. Не меншою мірою знання мега- і макрофакторів соціалізації має допомагати в розв'язанні проблем, які мають глобальний, планетарний характер, тому що вони стосуються життєвих інтересів усього людства. Своєю чергою ці глобальні проблеми не можуть не відбитися в індивідуальній свідомості. От чому проблеми глобалістики стали реальністю сучасної культури загалом і кожної людини зокрема. У процесі соціалізації індивід має усвідомлювати, що вони загрожують деградацією і загибеллю всьому людству, мають потребу в позитивному вирішенні, вимагають загальної координації і спільних зусиль усіх народів світу. Кожна людина повинна усвідомити й власну індивідуальну відповідальність за збільшення кількості та масштабів глобальних катаклізмів, гостроту цих перетворень і їхні загрозливі розміри.

Соціалізація особистості спричинена також і наявними мезофакторами. Вона тісно пов'язана з питанням взаємозв'язку природи й етносу, оскільки кожному народові притаманне власне географічне середовище існування, яке чинить специфічний вплив на національну самосвідомість, демографічну структуру, міжособистісні відносини, спосіб життя, звичаї, звички тощо. Відтак специфіка географічного середовища формує структуру етнічної спільності, регіональну специфіку, культуру, фізичний тип людей, расові ознаки (колір шкіри, очі, форму і колір волосся, форму черепа, зріст та ін.). У кожному етнічному об'єднанні складаються свої види діяльності, міжетнічні відносини, різний сімейний побут, шлюбні звичаї й обряди. Етнічні традиції даються взнаки в способах захисту від впливів природного середовища, в створюваних культурних цінностях (образах художньої і наукової творчості). У кожній етнічній групі складається своє уявлення про особистість, її поведінку і менталітет.

Мезофактори впливають на соціалізацію індивіда і через четверту групу - мікрофактори. До них належать чинники, які безпосередньо впливають на конкретних людей, котрі з ними взаємодіють: сім'я і домашнє вогнище, сусідство, групи ровесників і співробітників, різні громадські, державні, релігійні і приватні організації, мікросоціум. Притому найбільш важливу роль у тому, як формується індивід, відіграють різні агенти соціалізації - люди, в безпосередній взаємодії з якими проходить його особисте життя. За своєю роллю в соціалізації агенти розрізняються залежно від того, наскільки вони значущі для людини, як будується взаємодія з ними, в якому напрямі та якими засобами вони чинять свій вплив тощо. Мікрофактори соціалізації реалізуються через різні інститути соціалізації - загальноусталені соціальні норми, традиції, звичаї, родину, а також державної та суспільні установи й організації. Провідна роль у цьому процесі належить освітнім установам - дитячим садкам, школам, середнім і вищим навчальним закладам, котрі здійснюють цілеспрямований соціалізуючий вплив на людину і протистоять стихійним соціальним взаємодіям. З огляду

на це можна констатувати наявність певного соціального замовлення суспільства інститутам соціалізації. Відповідно до замовлення інститути соціалізації змінюють її концептуальні моделі. Зміни відбуваються відповідно до змін державної політики, серед іншого й освітньої. Відтак соціалізація виявляється державною й освітньою політикою в дії [135, с. 139-140; 102, 231-232].

Процес соціалізації має ще й ту специфіку, що він відбувається як суб'єктивна діяльність і співдіяльність агентів та інституцій суспільного життя. Рушієм такої співдії є відповідні соціальні потреби, які мають системний характер і реалізуються як множина індивідуальних та інституційних запитів [101, с. 89-91]. Вивчення особливостей соціальних потреб і шляхів їх реалізації сприяє уніфікації видів і джерел соціалізації, а також її етапів, стадій і механізмів реалізації.

Зокрема, розрізняють декілька видів соціалізації:

– стихійну соціалізацію людини у взаємодії і під впливом об'єктивних обставин життя суспільства, зміст, характер і результати якої визначаються соціально-економічними і соціально-культурними реаліями;

– відносно спрямовану соціалізацію, коли держава застосовує певні економічні, законодавчі, організаційні заходи для вирішення своїх завдань, які об'єктивно впливають на зміну можливостей і характеру розвитку, на життєвий шлях тих або тих вікових груп (визначаючи обов'язковий мінімум освіти, вік її початку, терміни служби в армії тощо);

– відносно соціально контрольовану соціалізацію - планомірне створення суспільством і державою правових, організаційних, матеріальних і духовних умов для розвитку людини;

– більш або менш свідому соціалізацію людини, котра має просоціальний, асоціальний або антисоціальний вектор (самовиховання, самовдосконалення, саморуїнування), здійснюється стосовно індивідуальних ресурсів і відповідно до об'єктивних умов життя або всупереч їм [88, с. 74].

У вітчизняній соціально-психологічній і психолого-педагогічній літературі виокремлюють такі джерела соціалізації особистості:

- первинний досвід, пов'язаний із періодом дитинства, з формуванням основних психічних функцій та елементарних форм суспільної поведінки в сім'ї, загалом власний індивідуальний досвід індивіда (стереотипи поведінки формуються шляхом сигнальної спадковості, тобто через наслідування інших і є досить стійкими, що може стати причиною психологічної несумісності, асоціальної поведінки тощо);

- культурно-соціальний досвід, який цілеспрямовано передається суб'єктам через різні соціальні інституції, передусім через систему освіти, навчання й виховання (дошкільні заклади, школу, вищі навчальні заклади тощо);

- активність самої особистості у виборі знань та їх осмисленні; вміння порівняти різні погляди і критично їх оцінити; активна участь у практичній, перетворювальній діяльності та спілкуванні [114; 125; 160].

Зарубіжна соціально-психологічна література джерела соціалізації особистості зводить до таких: технологічні й соціальні зміни в суспільстві; урбанізація; меркантильність і бідність; засоби масової інформації; соціальне й емоційне напруження; негаразди в сім'ї; життєві події та пов'язані з ними стреси; вплив ровесників, школи, релігії та ін. [15; 59].

Оскільки соціалізація особистості розгортається як формування людини в певних соціальних умовах під час якого відбувається засвоєння індивідом соціального досвіду та його перетворення на власні цінності й орієнтації, доцільно виокремити етапи або стадії цього процесу:

1. Первинна соціалізація або стадія адаптації (від народження до підліткового періоду дитина засвоює соціальний досвід некритично, адаптується, пристосовується, наслідує).

2. Стадія індивідуалізації (з'являється бажання виділитися серед інших критичне ставлення до суспільних норм поведінки). У підлітковому віці стадія індивідуалізації, самовизначення «світ і я» характеризується як

проміжна соціалізація, тому що у світогляді і характері підлітка все є досить хистким. Юнацький вік (18-25 років) характеризується як стійка концептуальна соціалізація, коли виробляються стійкі властивості особистості.

3. Стадія інтеграції (з'являється бажання знайти своє місце в суспільстві, «вписатися» у суспільство). Інтеграція проходить благополучно, якщо властивості людини приймаються групою, суспільством. Якщо не приймаються, можливі наступні моменти: збереження своєї несхожості і поява агресивних взаємодій з людьми і суспільством; зміна себе, «стати як усі»; конформізм, зовнішнє угодовство, адаптація.

4. Трудова стадія соціалізації охоплює весь період зрілості людини, весь етап її трудової діяльності, коли людина не тільки засвоює соціальний досвід, але й відтворює його за рахунок активного впливу на середовище через свою діяльність.

5. Післятрудова стадія соціалізації розглядає літній вік як такий, який робить істотний внесок у відтворення соціального досвіду, в процес передачі його новим поколінням.

Водночас більш детальний аналіз процесу формування особистості можливий на підставі виділення для кожного віку тієї провідної діяльності, котра обумовлює головні зміни в психічних процесах і особливостях особистості людини на певній стадії її розвитку [165, с. 32-33]. З огляду на це Г. Андрєєва за ознакою «ставлення до трудової діяльності» виокремлює три стадії соціалізації - дотрудову, трудову і післятрудову. Дотрудова стадія охоплює дитячий, підлітковий та юнацький вік і має два самостійні етапи: ранньої соціалізації (імітації і копіювання дітьми поведінки дорослих; ігрової діяльності, коли діти усвідомлюють поведінку як виконання ролі; групових ігор, на яких діти вчаться розуміти, чого від них чекає ціла група людей) та навчання. Трудова стадія пов'язана із зрілістю особистості, реалізацією та поглибленням нею соціального досвіду. Специфіка післятрудової стадії соціалізації полягає в реалізації потенціалу людей пенсійного віку. В

наведеній періодизації найбільш дискусійним питанням є третя стадія соціалізації. Одні вчені вважають, що власне поняття соціалізації особистості несумісне з тим періодом життя індивіда, коли всі його соціальні функції згортаються. Другі, навпаки, переконані в тому, що пенсійний період життя людини є тим віком, який продовжує робити певний внесок у відтворення соціального досвіду [2, с. 234-235].

Соціалізація людини у взаємодії з різними факторами й агентами відбувається за допомогою певних механізмів. У сучасній науці існують різні підходи до розгляду механізмів соціалізації. Зокрема, французький соціальний психолог Г. Тард вважав основним механізмом цього процесу наслідування [167, с. 391]. Т. Парсонс обстоював думку, що психологічні механізми соціалізації це - імітація та ідентифікація [129, с. 23.]. Російський психолог В. Мухіна як механізми соціалізації розглядає ідентифікацію і відособлення індивіда [120, с. 48], а її співвітчизник А. Петровський - закономірну зміну фаз адаптації, індивідуалізації й інтеграції в процесі розвитку особистості [134, с. 77-78]. А українські вчені М. Євтух і О. Сердюк зазначають, що соціально-психологічні механізми соціалізації виявляються в процесі ідентифікації та інтеріоризації [80, с. 55].

Узагальнюючи наявні підходи, можна вирізнити дві основні групи універсальних механізмів соціалізації. Перша група - психологічний і соціально-психологічний механізми соціалізації, до яких належать імпринтинг, наслідування, екзистенціальний натиск, ідентифікація, рефлексія тощо. Друга група - механізми соціалізації, які соціально формують особистість. Це традиційний механізм стихійної соціалізації, інституціональний механізм соціалізації, міжособистісний механізм соціалізації та інші.

Соціалізація людини відбувається за допомогою всіх названих вище механізмів. Проте в різних статевовікових і соціально-культурних груп, у конкретних людей співвідношення ролі механізмів соціалізації різне, і часом ця відмінність є досить істотною. Наприклад, в умовах села, малого міста,

селища, а також у малоосвічених сім'ях у великих містах суттєву роль може відігравати традиційний механізм. В умовах великого міста особливо чітко діють інституціональний і стилізований механізми. Для людей виразно інтровертного типу найважливішим може стати рефлексивний механізм.

Результати аналізу наукових досліджень Інституту соціології НАН України свідчать про те, що вивчення механізмів соціалізації повинно базуватися не тільки на соціально-психологічних особливостях індивідів. У дисертаційному дослідженні Г. Овчаренко особливості функціонування механізмів соціалізації вбачаються в наявності трьох стадій цього процесу. Серед них: 1) адаптаційної, спрямованої на оволодіння індивідом навичками професійної діяльності. Її основним змістом є адаптація індивіда до нових умов; 2) ціннісно-діяльнісної, або диспозиційної, яка забезпечує розв'язання протиріччя між ціннісними орієнтаціями на цілі життєдіяльності й засобами їх досягнення, детермінованими соціальними умовами життя людини; 3) професійної, котра сприяє завершенню професійно-особистісного становлення індивідів, перетворенню їх у активних суб'єктів соціалізаційного процесу [125, с. 8].

Водночас успішне розгортання соціалізації передбачає наявність її особливого чинника - полікультурного середовища. Таке середовище як соціальний феномен - явище складне, поліструктурне. Воно інтегроване в різні сфери життєдіяльності людини крізь культуру як сукупність структур, процесів, пов'язаних з функціонуванням суспільства на різних рівнях розвитку. Тобто культура є якісною характеристикою соціалізації особистості, наскрізною суспільною системою, яка пронизує все суспільство, всі його галузі й структури. Розмаїтість виявів людської культури відповідає багатогранності процесу соціалізації.

Треба зауважити, що проблема полікультурності розглядалася науковцями XIX - XX століть з різних методологічних позицій (релігійна, діалектико-матеріалістична, фрейдизм, екзистенціалізм та ін.). Всі вони зазначали, що світобачення особистості й її культура, по-перше, взаємно

пов'язані, по-друге, залежать від рівня і якості освіти, по-третє, визначають соціальну позицію і поведінку людини [100, с. 6-8; 105, с. 68].

У сучасній філософській і науковій літературі виокремлюються різні середовища, в яких відбувається соціалізація індивіда. З одного боку, існує середовище природи як фізична реальність, як даність, незалежна від людини, а з другого - індивід створює власне середовище, «другу природу», тобто культуру. Притому кожна людина належить до конкретного співтовариства, а отже, є носієм культури, притаманної конкретному співтовариству. Водночас вона обов'язково співдіє з різними соціальними співтовариствами, інтегруються в них. Відтак кожний може поєднувати в собі приналежність до декількох культур. Отож, соціалізація людини у її взаємодії з культурою повинна розглядувати в трьох найбільш важливих аспектах:

- індивід засвоює культуру і є об'єктом культурної дії набуваючи типових рис, характерних для певної спільноти;
- особистість функціонує в культурному середовищі як носій і виразник культурних цінностей, відстоює цінності культури, цілісність культури, в якій проходить її життя;
- індивід створює культуру, розвиває і поглиблює культурні традиції і цінності як суб'єкт культурної творчості [142, с. 12-13].

Крім того, людина є творцем і носієм не тільки культурного, але й полікультурного середовища. Своєю чергою культурне середовище просякнуте духом творця, епохи, національних особливостей, державного устрою тощо. Тому розглядаючи специфіку культурного середовища, необхідно обов'язково мати на увазі його полікультурну складову.

Але поняття полікультурного середовища досі адекватно не розроблене у філософії і науці. Хоча в деяких дослідженнях полікультурне середовище певним чином враховується як чинник соціального оточення людини. Іноді це поняття використовують для цілісного опису особливостей соціалізації особистості. В таких дослідженнях полікультурне середовище постає

«системою штучних умов, які ініціюють і підтримують спільність населення і груп людей, що входять до його складу. Водночас воно не залежне від спільноти, котра породжує його, оскільки не замикається лише на одну групу і не зникає цілком в конкретному ареалі, навіть якщо група мігрує в інший регіон або зникає. Руйнування, якому може піддаватися полікультурне середовище, здійснюється зазвичай разом із відтворенням. Навіть незначні модифікації господарства, природи, способу життя майже неминуче призводять до часткової або повної втрати істотних сфер культури, а отже, відбувається і перетворення середовища в цілому. Середовище не є результатом свідомих устремлінь, це ніким непередбачений продукт колективної життєдіяльності низки поколінь. Кожне нове покоління людей зустрічається з багатовимірністю і розмаїтістю культурного оточення, з неможливістю його обхвату і осмислення на рівні буденної свідомості. Якоюсь мірою полікультурне середовище активне, оскільки формує суспільні уявлення і впливає на індивідуальний образ думок і критерії оцінки [31, с. 20]».

Отже, полікультурне середовище формується історично шляхом взаємопроникнення і взаємовпливу різних національних і регіональних культур, розмаїтих і різноликих, для яких немає чітких критеріїв, які дозволяють людині виокремити або віддати перевагу тій або тій культурі як духовному орієнтиру. Історична обумовленість полікультурного середовища передбачає якісно різний взаємозв'язок його елементів в кожену епоху. На сучасному етапі розвитку суспільства зміст і структура полікультурного середовища настільки ускладнюються, що без їх аналізу, вивчення механізмів їх функціонування важко з'ясувати особливості соціалізації особистості. Зважаючи на це, матимемо на увазі, що полікультурне середовище - це той соціальний простір, в якому відбувається соціалізація індивіда спільно з процесами розвитку суспільства, функціонування і розвитку культур у всіх їх розмаїтих проявах. На стан самого полікультурного середовища впливають рівень економічного розвитку

країни, соціальна політика держави, інтелектуальний потенціал суспільства, історичні традиції тощо. Взаємодію полікультурного середовища і особистості не слід розглядати як якийсь суто спонтанний процес. Воно піддається і свідомому регулюванню і управлінню, для чого необхідне його поглиблене вивчення.

Треба враховувати й те, що в умовах поліетнічності суспільства соціалізація людини в полікультурному середовищі значною мірою визначається успішністю формування позитивної етнокультурної компліментарності. Це передбачає насамперед взаємодію різних етнокультурних груп і добровільну адаптацію до їхніх потреб не тільки індивідів, але й інституцій певного суспільства. Звичайно, на шляху соціалізації індивідів у процесі міжетнічної інтеграції виникає чимало труднощів, проте, їх може бути набагато більше у випадку прагнення груп до етнокультурної ізоляції.

Культурне розмаїття процесу соціалізації у контексті міжетнічної інтеграції загалом має свої переваги. По-перше, значно збагачується забарвленість життя. По-друге, виникає можливість здорової конкуренції. А по-третє, підвищується здатність соціальної системи до адаптації, завдяки доступності альтернативних способів життя. Водночас соціалізація в контексті міжетнічної інтеграції передбачає запровадження правових норм захисту особистості, засобів запобігання проявів дискримінації людей за національною ознакою, а відповідно - виникнення конфліктів на національному ґрунті. Тому надто важливим є створення передумов для здійснення соціалізації у процесі міжетнічної інтеграції, формування ментальних структур, на яких ґрунтується свідомість індивідів [79, с. 3-4].

Соціалізація людини шляхом сприймання нею повністю або частково культури іншого народу викликає в ній зміни, які відбуваються внаслідок її неперервних безпосередніх контактів з представниками різних культур. Особливо яскраво це проявляється під час «занурення» особистості в іншу культуру, зокрема, коли індивід є емігрантом, біженцем, тимчасовим

поселенцем. Актуальним в такому випадку виявляється подолання проблем, пов'язаних із адаптацією у полікультурному середовищі. З огляду на це в західних дослідженнях акультурації склалися три основні теоретичні та емпіричні підходи під час проведення науково-дослідної роботи в цій царині: 1) з погляду стресу та його подолання (підхід пов'язаний з психологічними моделями стресу, застосовується для вивчення переміщення в іншу культуру та адаптації до неї); 2) з точки зору культурного учіння (головна увага звертається на соціальну психологію міжкультурних контактів і процеси, пов'язані із засвоєнням культурно-специфічних навичок, необхідних для того, щоб вижити і досягти успіху в новому оточенні); 3) з погляду соціальної ідентифікації (основна увага звертається на сприймання себе і оточуючих, включаючи опрацювання інформації про власну та інші групи) [142, с. 98].

Актуальною для соціалізації в багатонаціональному середовищі є проблема толерантності. Вчені і практики звертають увагу на зниження толерантності людей одне до одного. Тим часом толерантність є основною умовою взаємин і діяльності у полікультурному світі. Саме тому проблема формування толерантної свідомості стає для вчених все більш привабливою. Толерантність - ознака впевненості індивіда в собі й усвідомлення ним надійності власних позицій, ознака його відкритості. «Нині вона розглядається як цінність і норма цивілізованого суспільства, що проявляється у праві всіх індивідів і окремих груп бути різними; як відмова від домінування, готовність до розуміння і співпраці при наявних відмінностях; як визнання багатовимірності, багатовекторності та розмаїття людської культури, норм, настановлень [126, с. 41-42]». Отже, соціалізація в полікультурному середовищі культивує в людині дух солідарності і взаєморозуміння в ім'я світу і збереження культурної ідентичності різних народів.

Сучасна трансформація суспільних відносин змушує по-новому будувати своє життя практично всі верстви і групи населення, що визначає

комплекс проблем різного характеру і сили дії. Серед цього комплексу нагальних соціально-економічних, психологічних, соціотехнічних, культурологічних та інших проблем особливе місце посідає проблема не тільки соціалізації, але й адаптації людини в суспільстві. Особливо чутлива до такої адаптації молодь. Головна особливість адаптаційних процесів цієї групи полягає у тому, що для молоді, у порівнянні з іншими верствами населення, на порядку денному є не перебудова вже наявних рис характеру, цінностей та установок, а формування нових, які є адекватними вимогам ринкового середовища. Відтак існує нагальна потреба у комплексному підході, який би враховував особистісні характеристики адаптанта, вимоги життєвої ситуації, чинники соціалізації і соціокультурні впливи, пов'язані з полікультурним середовищем [53, с. 85].

Адаптація як процес взаємовпливу і взаємопроникнення насамперед стосується безпосередньо особистості, її цілей, установок, далекосяжних планів можливостей їх реального втілення. Адже будь-яка можливість має певний ступінь ймовірної реалізації. З одного боку, це залежить від суб'єкта, який робить свідомий вибір, а з другого - можливі обмежуючі дії полікультурного середовища. За певними можливостями в суспільстві стоять відповідні соціальні сили. Тому успіх у здійсненні тієї або тієї можливості визначається конкретним співвідношенням цих сил. Важлива роль у перетворенні можливості на дійсність належить суб'єктивному фактору, репрезентованого активно діючим суб'єктом, який не лише реалізує наявні можливості, але й створює нові можливості. Відповідно «адаптивна можливість» є інтегральною характеристикою потенційної успішності адаптації, що визначається індивідуальними особливостями адаптанта та адаптаційного середовища. Саме адаптивна можливість виявляється показником, за допомогою якого можна оцінити та спрогнозувати результати адаптації конкретного суб'єкта в полікультурному середовищі та віднайти об'єктивні перешкоди такій адаптації [95, с. 25].

Водночас сучасні дослідники виокремлюють два аспекти процесу соціалізації: адаптацію до полікультурного середовища і самовизначення в полікультурному середовищі. Останнє означає активну позицію, оцінку оточуючого, відбір впливів, які визначаються обставинами, прийняття їх або чинення їм опору. Людина як суб'єкт процесу соціалізації - не пасивна істота. Вона первісно несе в собі імпульси самореалізації, саморуху. Змінюючись і збагачуючись, ця життєва потенція продукує потребу і здатність до життєвого самовизначення і самореалізації на підставі дії механізмів свободи вибору і свободи дії. Людина на своєму життєвому шляху, детермінованому попереднім соціальним досвідом, є розпорядником власних соціальних та індивідуально-особистісних можливостей, використовуючи які, створює власну модель життя, свою неповторну долю [116, с. 6].

Процес соціалізації індивіда в полікультурному середовищі є засвоєнням ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на підставі яких формуються соціально-значущі риси особистості. Від того, як індивід стає елементом соціальної організації, включається в суспільство, залежить освоєння ним системи соціальних ролей, адекватних функціям, які він повинен реалізовувати в системі соціальних стосунків. Водночас соціалізація передбачає активне пристосування індивіда до умов полікультурного середовища шляхом адаптації до різних цінностей в ситуації існування різних культур, взаємодії між людьми з різними традиціями, орієнтації на діалог культур, відмови на культурно-освітню монополію щодо інших націй і народів [154, с. 42].

Сьогодні прийнято вважати, що найбільш адекватним, принципово кращим рішенням досягнення гармонії в міжетнічних відносинах є слідування принципу мультикультуралізму. Мультикультуралізм - це альтернатива монокультуралізму, заперечення фундаменталізму. Мультикультуралізм виходить за межі безкінечних тверджень щодо небезпеки етнічної асиміляції і відходить від ілюзії культурної

фрагментарності. Механізм, завдяки якому мультикультуралізм долає асиміляцію та фрагментарність працює завдяки дотриманню двох правил: вільного, нічим не обмеженого самовиявлення кожної з культур і відкритої взаємодії різних культур. Водночас мають забезпечуватися умови для збереження і виявлення етнічної ідентичності. З огляду на це необхідно активніше використовувати накопичений світовою спільнотою потенціал вирішення проблем соціалізації особистості в поліетнічному середовищі, враховуючи сучасні соціально-політичні та культурні реалії в Україні.

Отже, філософське вивчення феномена «соціалізація» здійснювалося крізь призму сучасних уявлень про його сутність, яке характеризується певною неоднозначністю та багатоаспектністю. Соціалізація визначається нами як складний, тривалий процес засвоєння та відтворення особистістю соціального досвіду в предметно-перетворювальній діяльності, спілкуванні та самосвідомості, що передбачає врахування стихійних та цілеспрямованих впливів оточуючої дійсності, а також індивідуально-типологічні особливості особистості, результатом якого є самостійно-активна й неповторна соціалізована особистість.

Історіографічний аналіз показав, що саме на межі XIX і XX століть проблема «входження» людини в суспільство, включення її в соціальні зв'язки та інтеграції, тобто проблема соціалізації особистості, вперше починає теоретично осмислюватися філософами, педагогами, соціологами та соціальними психологами.

На основі вивчення та аналізу педагогічних джерел виявлені концепції соціалізації особистості в зарубіжній науці - соціологічні, соціально-психологічні (біхевіористська, інтеракціоністська, психоаналітична), соціально-педагогічні (соціальної педагогіки, трудової школи, прагматичної педагогіки, педагогіка дії), що вплинули на становлення соціально-педагогічного напрямку в Україні у 20-ті роки XX століття.

РОЗДІЛ II

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК І ОБУМОВЛЕНІСТЬ ОСНОВНИХ ЧИННИКІВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Україна, як і багато інших країн світу, є поліетнічною державою, що визначає розвиток на її території полікультурного середовища - і створює таким чином специфічні умови соціальної адаптації і соціалізації її населення, кожної особистості. Це актуалізує дослідження чинників соціалізації особистості в полікультурному середовищі. Посилює актуальність даного питання також і те, що світ у цілому дедалі більше втрачає міждержавні кордони, перетворюючись таким чином на внутрішньо-відкрите полікультурне середовище. Кожна особистість у сучасних умовах опиняється в ситуації багаторівневої полікультурності: полікультурність регіону, полікультурність країни, полікультурність наднаціональних об'єднань (Євросоюзу, НАТО тощо), полікультурність світової спільноти. І саме в таких умовах протікає соціалізація сучасної особистості.

Отже, є сенс проаналізувати природу і сутність полікультурного середовища, його виклики щодо соціалізації особистості.

Сутність полікультурного середовища в першому наближенні можна визначити як сукупність суспільних матеріальних і духовних умов існування і діяльності людини, які утворюються в просторі проживання і комунікації представників багатьох етнічних груп - і відповідно характеризуються одночасним використанням різних мов, традицій, звичаїв і т.п.

Поняття полікультурного середовища найкращим чином демонструє, як в культурі у діалектичний спосіб об'єднуються національне і загальнолюдське: «з найкращих досягнень національних культур складається загальнолюдська культура [21, с. 5-11]».

Ми погоджуємось із М. Рудь, що сучасне полікультурне суспільство стало закономірним результатом суспільного розвитку. Воно являє собою складну систему, яка поєднує людей різних національностей із усією сукупністю їхніх форм взаємодії, взаємозалежності і взаємовпливу. При цьому надзвичайно корисною для нашої проблематики є висловлена дослідницею думка, що «атрибутом полікультурного суспільства виступає феномен самодостатності, що дозволяє і здатний забезпечити особисту мотивацію діючих у ньому суб'єктів з урахуванням їхніх національних особливостей, етнічної культури й політико-економічних і соціальних реалій тієї держави, у якій ці суб'єкти існують [149, с. 8]». Адже ця теза безпосереднім чином виводить нас на процеси соціалізації особистості в полікультурному середовищі.

Процеси соціалізації особистості є одним із найбільш актуальних аспектів її життєдіяльності в полікультурному середовищі - адже вони охоплюють цілу низку різноспрямованих процесів від пасивної адаптації до активної інтеграції, які набувають очевидної, але поки що чітко не прописаної в науковій літературі специфіки під впливом полікультурного середовища.

Разом із тим, очевидно, що в процесі соціалізації в особистості формується та чи інша картина світу - при цьому під картиною світу ми розуміємо одну з форм світоглядного відображення об'єктивної реальності суспільній свідомості, що являє собою наочний образ освоєної в практиці дійсності, компонент світогляду. Це «єдність багатьох образів різних проєкцій і аспектів дійсності, що розкриваються в процесі суспільно-історичної практики [173, с. 267]». І за умови соціалізації в полікультурному середовищі формується така картина світу, що дає можливість виробити у кожної людини позитивне ставлення до представників інших етносів, націй і народностей, спрямовує прагнення дізнатися якомога більше про їх культуру, визначає домагання індивідуумом свободи, вміння відстоювати свою позицію і ідеали, формування духовної гнучкості і розуміння необхідності

компромісів, включеність людини у життєдіяльність як окремих груп, так і суспільства в цілому. Говорячи про формування такої картини світу під час шкільного навчання, можна погодитись із В. Кузьменком та Л. Гончаренко, що вона значно розширює межі людської свободи і складає основу полікультурної освіти [100, с. 4]. Адже - як вказували практично всі науковці XIX - XX століть, що в тій чи іншій мірі звертались до проблем полікультурності з різних методологічних позицій (релігійна, діалектико-матеріалістична, фрейдизм, екзистенціалізм та ін.) - світобачення особистості й її культура взаємопов'язані, і вони визначають соціальну позицію й поведінку людини [105, с. 68-77].

У контексті процесів соціалізації особистості, структурно необхідно розрізняти полікультурне середовище на трьох рівнях.

Перший рівень - найближчий до особистості - це безпосереднє оточення (або мікросередовище). Ми говоримо про існування полікультурного середовища на цьому рівні, якщо в безпосередньому оточенні індивіда (в родині, в трудовому колективі, інших спільнотах, до яких він безпосередньо включений) представлені комунікації з представниками інших етносів і з носіями інших мов.

Другий рівень - макросередовище - це рівень нації-держави. Полікультурне середовище на цьому рівні охоплює соціально-економічну систему в цілому - коли суспільні відносини і соціальні інститути, суспільна свідомість у цілому мають ознаки полікультурності.

Між першим і другим рівнями можна виокремити ще проміжний рівень - рівень регіону, коли полікультурність особливо яскраво виражена в певних регіонах країни - зокрема, коли йдеться про існування в приграничних або транскордонних територіях. Особливою формою, досить популярним об'єктом сучасних досліджень, є євро регіони як форма прикордонного співробітництва [17; 175].

І, нарешті, третій рівень - мегасередовище - це рівень наднаціональних об'єднань і світової спільноти в цілому. Тут також виокремлюється такий

специфічний елемент як транснаціональні меншини. За С. Римаренко, поняття «транснаціональні меншини» охоплює такі етнокультурні групи, які живуть у різних державах, але власної держави не мають, так само як не мають і території, яка була б якоюсь мірою визнана на державному рівні. «Йдеться про народи, які щільно включені в соціальну тканину країн, де живуть (говорять мовою даної країни, часто вносять внесок в її культурну «самобутність»), а з іншого боку, мають яскраво відбите «паралельне» життя, відмінне від життя тієї чи іншої країни [108, с. 609]». На нашу думку, найкращим прикладом таких меншин є цигани, хоча певною мірою підходять під цю категорію і євреї, які, хоча й мають свою державу, все ж дуже сильно розсіяні по світу і не завжди можуть розуміти один одного за допомогою своєї мови.

Важко не помітити, що при русі з нижнього рівня до верхнього вираженість полікультурності як характеристики соціального середовища зростає до абсолюту: якщо на мікрорівні ще можна знайти відносно монолітні в культурному і зокрема лінгвістичному розумінні простори, то на рівні нації це зробити складніше (важче знайти абсолютно моноетнічну країну), а мегасередовище взагалі завжди є полікультурним. Проте, оскільки фактори мікросередовища чинять найбільший вплив на процеси соціалізація особистості, то відповідні закономірності, які ми розкриваємо нижче, сильніше стосуються саме мікросередовища.

Оскільки при розведенні рівнів полікультурного середовища (а також і далі в тексті роботи) ми використовуємо поняття «етнос» і «нація», і близькі до них поняття народності, національності і т.п. - а в тлумаченні цих понять часто спостерігається певна плутанина, то нам необхідно уточнити, що ми під ними розуміємо.

Логічний аналіз цих термінів проведено в монографії Г. Нестеренко, яка, спираючись на вивчення наявних поглядів різних науковців, виокремлює чотири основні позиції співвідношення цих понять:

- 1) поняття «етнос» і «нація» є тотожними за змістом;

2) «етнос» є ширшим за змістом терміном, або, за Л. Гумільовим, «етнос» є родовим поняттям, а «нація» - видовим;

3) більш широким поняттям у цій парі є «нація», адже структурно містить у своєму складі етноси внаслідок їх політизації;

4) першочергова відмінність між цими конструктами полягає в часових характеристиках: етноси існують у феодальних суспільствах, а нації виникають пізніше, з розвитком ринкової економіки [123, с. 88].

Ми погоджуємося з авторкою, що перший підхід на сучасному етапі розвитку науки про націю не можна вважати правомірним, а четвертий (який стосується відмінностей між виникненням етносів і націй в історичному часі) не вступає в суперечність з іншими двома - тому основна термінологічна плутанина ховається в другому і третьому підходах. Адже з одного боку, «етносом» називають будь-яку спільноту, у формі якої існує населення в певну історичну епоху: і рід, і плем'я, і народність тощо. З іншого боку, «етнос» - це спільнота, яка не має державного оформлення, коли ж етнос утворює власну державу на певній території, він називається нацією. Ми в даній роботі вживаємо ці два терміни саме в останньому значенні: населення країни - це нація, воно складається з представників різних етносів, а тому практично завжди є полікультурним.

Отже, які виклики обумовлює полікультурне середовище по відношенню до процесів соціалізації особистості?

По-перше, в полікультурному середовищі на будь-якому рівні (але особливо - на рівні безпосереднього оточення) зростають вимоги до особистості, які повинні бути виконані в процесі її соціалізації. Полікультурність середовища, що оточує індивіда, вимагає від нього:

- знання більше, ніж однієї, мови (і чим більше - тим краще);
- знайомства з різними культурами народів світу;
- відкритості свідомості і дії новим діалогам, новим ідентичностям і новим контактам;
- толерантного ставлення до представників інших культур.

З іншого боку, полікультурність середовища несе і низку загроз процесу соціалізації особистості, головними серед яких є:

- ускладнена самоідентифікація (через велику кількість можливих рольових, статусних, етнічних і національних ідентичностей);
- хаотична адаптація до соціального оточення;
- внутрішньо особистісний хаос як наслідок цих процесів, який може сприяти і хаосу міжособистісному, внутрішньо суспільному;
- загроза викривленого вивчення мов (у середовищі, де одночасно використовуються дві і більше мов, особливо споріднених за походженням, як українська і російська) - як наслідок, поширення «суржику» тощо.

Зрозуміло, що для гідної відповіді на такі виклики особистість має бути підготовленою, що досягається в процесі її соціалізації. Тому останній має з необхідністю включати аспект підготовки до життєдіяльності в полікультурному середовищі. Така підготовка має реалізовуватись, користуючись словами О. Гукаленко, як «складноорганізована система, у якій не просто сумарно представлена різноманітність культур, а мають місце різні культурні прояви на рівні нації, етносу, конфесій, рас, статевих, соціальних та інших відмінностей. При цьому вони взаємодіють, доповнюючи та збагачуючи один одного, на основі принципів гуманізму [66]».

Цю думку підтримують і інші науковці, зокрема, А. Джуринський. Спираючись на його погляди [72], можна стверджувати, що така підготовка до полікультурного середовища має знімати суперечності між системами й нормами виховання домінуючих націй, з одного боку, та етнічних меншостей - з іншого. Така соціалізація сприяє адаптації етнічних груп одна до одної за умови відмови етнічної більшості від культурно-освітньої та інших видів монополії. У більш глобальному масштабі, цей процес спрямований на формування соціально важливих якостей особистості, на створення і розширення кола її відносин у навколишньому світі - до оточуючого соціуму, до людей, до самої себе.

Для ширшого розуміння природи полікультурного середовища та його впливу на процес соціалізації особистості проаналізуємо погляди різних авторів. Щоправда, більшою мірою дотичні до цієї теми питання аналізуються в педагогічних розвідках, акцент у яких робиться на методиках і технологіях полікультурної освіти, на полікультурній компетентності педагогів - таким чином стихійні, самоорганізаційні процеси лишається ніби без достатньої уваги. Нам же потрібно створити комплексну світоглядну картину факторів детермінації процесу соціалізації особистості в полікультурному середовищі.

У дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук О. Грива пов'язує зміст поняття «полікультурність» з можливістю побачити, почути Іншого, допускати існування відмінностей, надавати можливість представникам різних культур реалізувати себе в контексті співіснування. Авторка стверджує, що «полікультурне середовище характеризується сукупністю умов життєдіяльності людини, які визначені творчою, паритетною взаємодією в одному комплексі (територіальному, інституційному, культурно-історичному) культур (етнічних, релігійних, тощо), метою якого є взаємозбагачення та подальший розвиток кожної з культур». При цьому підкреслюється, що перспективою полікультурного розвитку не є інтегрований конгломерат уніфікованих культур, а середовище, де цінність кожної культури має зростати і збагачувати інші культури, з якими вона знаходиться у контакті [62, с. 13].

Цікавим є висвітлення О. Гривою способу утворення полікультурного середовища. Вона демонструє, як полікультурне середовище формується історичним шляхом взаємовпливу різних культур, що розвиваються в одному регіоні. При цьому авторка наголошує, що ці культури можуть бути зовсім не схожими, мати різні критерії оцінки, що не дозволяє виокремлювати чи підносити одну з них над іншими.

Н. Ананьєва аналізує поняття «полілінгвістичне і полікультурне середовище» - як інтегрований простір, у якому формується в учнів

багатомовність, толерантне ставлення до інших культур, приналежність до рідного народу [5, с. 7]. Таке середовище забезпечує полікультурну освіту учнів, тобто «процес і результат полікультурного розвитку та поведінки особистості, яка зможе повноцінно жити у багатомовній спільності».

О. Дубасенюк говорить про полікультурність особистості - як «здатність особистості до здійснення інтеркомунікативної комунікації, що сформована на основі власного життєвого досвіду та полікультурного виховання з боку суспільства й характеризується адекватним взаєморозумінням представників різних культур, інтеркультурною компетентністю, толерантністю, емпатією, прагненням до міжнаціональної згоди у всіх сферах спілкування [76]».

У дисертаційному дослідженні В. Долженко полікультурність розглядається як «здатність освіти і виховання навчати студентську молодь сприймати різноманіття культур, здатність створити умови для формування толерантності, а це у свою чергу сприяє формуванню національної свідомості, патріотизму, інтеркультурної комунікації особистості [75, с. 11]». При цьому автор спирається на розуміння того, що «полікультурне середовище - це не тільки його багатонаціональність, але і взаємодія культурних образів діяльності в різних сферах життя соціуму» (В. Новічков).

Полікультурність середовища зазвичай пов'язується з поліетнічністю його населення. Наприклад, О. Андреева у контексті питань полікультурного освітнього простору пише, що «поліетнічність означає багатомовність і полікультурність контингенту учнів, різноманітність їх ціннісних і образних систем і як наслідок, різноманітність інтересів, цілей і вимог до освітнього процесу [7, с. 32]».

М. Миронова, вивчаючи особливості розвитку культурно-мистецьких процесів одного з локальних полікультурних просторів України - Галичини на прикладі регіону Стрийщини, демонструє у своїй дисертації, що інтеграція полікультурних надбань виступає не тільки формою та способом існування етносу, але виконує важливу адаптаційну функцію збереження ціннісного

світу культури у періоди екстрем та лихоліть [112]. На цьому прикладі ми також можемо побачити, що є сенс говорити про полікультурне середовище в глобальному розумінні - як середовище країни - і в його локальних проявах, на обмежених територіях, найчастіше прикордонних, де поліетнічна «мішанина» найбільш яскрава, а між культурна комунікація - найактивніша і є нормою повсякдення. Такі локальні полікультурні простори в Україні представлені регіонами Закарпаття, Криму тощо.

Зрештою, населення українських земель споконвіку було полікультурним (якщо під цим населенням ми маємо на увазі сучасні кордони незалежної української держави, в яких проживають представники більше ніж 130 етносів). І взагалі, за даними ЮНЕСКО, більшість світових держав є багатонаціональними, а отже і полікультурними. Але в сучасних умовах активізації міграційних процесів, відкритості кордонів, спрощення подорожей, транскордонних переміщень тощо ця полікультурність набуває нового масштабу і нових горизонтів.

Одна справа - це полікультурне середовище як місце, де просто співіснують представники різних етнічних і національних культур, які далеко не завжди свідомо ідуть на міжкультурну комунікацію. І зовсім інша справа - сучасне полікультурне середовище, в якому люди цілеспрямовано ідуть на контакти, активно взаємодіють, бо без цього не зможуть досягати власних цілей. Узагальнюючи, можна виокремити такі основні фактори, що зумовлюють формування полікультурного середовища у сучасних умовах:

- зростання етнічної, національної та расової свідомості людей у другій половині ХХ століття;
- активізація міграційних процесів, які значно посилюють міжкультурні контакти;
- процеси глобалізації світу, які відбуваються і в економіці, і в політиці, і в освіті тощо [29; 54].

Таке сучасне полікультурне середовище - для того, щоб позначити його відмінність від традиційного - може бути назване полікультурним

суспільством, бо рівень його цілісності набагато вищий. Полікультурне суспільство поєднує людей, які належать до різних культур і мають позитивні взаємини. Стосунки, що складаються в такому суспільстві, спонукають людей до формування готовності жити в його умовах середовища.

У посібнику за авторством В. Кузьменка, Л. Гончаренко [100, с. 27-29] послідовно обґрунтовується погляд, що сучасне українське суспільство є полікультурним, оскільки воно об'єднує людей різних національностей з усіма формами взаємодії та взаємовпливів. Обґрунтованості цьому погляду додає і звернення до українського законодавства, в якому - починаючи з Конституції і закінчуючи підзаконними актами - прописані принципи міжкультурної толерантності і рівності усіх громадян України незалежно від їх етнічної, расової тощо належності. Основні засади полікультурної політики Української держави закріплені також і в Законах «Про національні меншини в Україні», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про охорону дитинства», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про об'єднання громадян», Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку Української державності, Програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні, Національній доктрині розвитку освіти в Україні, інших чинних документах, а також у міжнародно-правових актах, ратифікованих Верховною Радою України.

Чітке і водночас достатньо розгорнуте визначення поняття «полікультурне суспільство» подає російський дослідник М. Матіс, який зазначає: «полікультурне суспільство - найважливіша й основна категорія соціальної філософії й теоретичної соціології, що означає історично конкретний тип соціальної системи, яка припускає об'єднання людей різних національностей з усією сукупністю форм взаємодії і взаємозалежностей, де економіка виконує функцію адаптації, політика - досягнення мети, а культурні символи - підтримка зразка взаємодій у системі [150, с. 18]».

Аналізуючи працю М. Матіса, М. Рудь виділяє три моделі

полікультурного суспільства.

Перша модель характеризується різноманіттям у єдиному. Це перспективна цілісність, що використовує стратегію демократичного об'єднання народів і їхніх культур для прогресивного руху суспільства до вищих форм. Образне уявлення такої моделі може асоціюватися з багатобарвною гармонією фарб у єдиній суцільній картині.

Друга модель полікультурного суспільства може виглядати як одноманітне єдине. Досягненню цілей такої моделі суспільства сприяють різноманітні доктрини «стирання граней», «стирання істотних розбіжностей», «створення монолітного суспільства» й таке інше. Важко не погодитись, що така цілісність безперспективна, оскільки, як правило, супроводжується жорстким придушенням унікальної розмаїтості різноманітних етнічних, регіональних, місцевих та інших особливостей. Основним принципом керівництва й життєдіяльності такої цілісності виступає тоталітаризм. При цьому стратегічним принципом у такому суспільстві є теорія «плавильного казана», при якому переплавляються й перемелюються всі національні культури. Образно таке полікультурне суспільство асоціюється із сірою одноманітністю (Північна Корея, Албанія). Таке суспільство вже не може класифікуватись як полікультурне, воно втрачає частину своєї життєвих сил і потенційних можливостей, які з необхідністю забезпечуються його внутрішньою різноманітністю.

Третя модель полікультурного суспільства може виглядати як різноманітно-розчленоване. У такому суспільстві основним керівним принципом є «розділай і пануй». Цю модель характеризує роз'єднаність і хаос, де всі етнічні утворення та їхні культури відособлені й не контактують [150, с. 37].

Виокремивши моделі, дослідниця подає своє визначення: «Полікультурне суспільство - складна система, що об'єднує людей різноманітних національностей з усією сукупністю їхньої взаємодії й взаємозалежності [150, с. 68]». На нашу думку, в цій дефініції втрачається та

принципова відмінність між пасивним полікультурним середовищем і активним, свідомим і толерантним полікультурним суспільством, яку ми вище описали.

Найближчим до такого нашого розуміння полікультурного суспільства є визначення, яке надають автори навчального посібника «Громадянська освіта» для учнів 11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів. Вони пишуть, що полікультурне суспільство «...складається з різних культур, етнонаціональних та релігійних груп, між цими групами існують сталі дружні зв'язки і відкриті відносини, які передбачають рівноправність, толерантність, взаємоповагу і визнання рівноцінності кожної з них [64, с. 103]».

Думається, що говорити про полікультурне суспільство можна лише на одному з виокремлених нами рівнів - на рівні окремої нації-держави, населення якої складається з представників різних етносів, релігій, конфесій тощо. Адже сам термін «суспільство» позначає соціальну систему найвищого ступеню самодостатності - систему, що виникає внаслідок поєднання особистісних потреб із суспільними [166, с. 186]. На нашу думку, ця характеристика самодостатності (принаймні на даному етапі досягнень глобалізації) досягається лише в межах окремої країни, яка має автономну державноуправлінську підсистему і певним чином обмежене громадянське суспільство.

Якщо ж ми говоримо про простори різних рівнів: регіону, світової спільноти тощо - правомірно використовувати лише термін «полікультурне середовище».

Готовність особистості жити в полікультурному суспільстві і активно взаємодіяти з представниками інших культур формується за допомогою низки чинників. До цих чинників треба віднести і матеріальну та духовну культуру народу, і риси ментальності відповідного етносу, і традиції між культурного спілкування, і законодавство держави (наскільки вони сприятливе для міжкультурних взаємодій усередині держави і з її сусідами) і

т.д. Для забезпечення чіткості дослідження наша мета - подати ці фактори максимально узагальнено і систематизовано.

Ці чинники взаємодіють один із одним і взаємно обумовлюються, а тому можна говорити про те, що вони співіснують як цілісна система - тільки за умови її достатньої сформованості процес соціалізації особистості буде ефективно виконувати своєю функцію в полікультурному середовищі.

Для того, щоб показати, яким чином ці фактори утворюють цілісну систему, необхідно залучити системний підхід, який передбачає три рівні аналізу об'єкта:

- 1) аналіз об'єкта-системи в статиці;
- 2) аналіз системи в динаміці (в єдності взаємодій її елементів і компонентів);
- 3) аналіз системи в її історичному розвитку.

Накладаючи цю схему на сукупність факторів детермінації процесу соціалізації особистості в полікультурному середовищі, отримуємо таку картину:

- 1) у статичному вимірі - соціалізація особистості детермінується традиціями полікультурного середовища як найбільш сталим і незмінним компонентом;
- 2) динамічний вимір представляють реальні процеси сучасного культурного обміну, культурної взаємодії і міжкультурної комунікації, в які включається особистість, опиняючись в такий спосіб у вирі взаємозалежностей і взаємовпливів з представниками інших культур;
- 3) ретроспективний вимір представлений полікультурним досвідом, серед якого треба розрізняти досвід соціально-історичний (полікультурний досвід етнонаціональної, регіональної, місцевої спільноти) і індивідуальний досвід міжкультурного спілкування особистості, який вона мала на попередніх етапах соціалізації.

Розглянемо детальніше ці фактори.

Почнемо з впливу полікультурного (культурно-історичного та соціального) досвіду, оскільки цей чинник формується в ретроспективному процесі і, логічно, починає діяти раніше в процесі соціалізації особистості: він діє ще на саме оточення індивіда, навіть якщо сам індивід ще не з'явився.

У впливі цього чинника необхідно розрізняти вплив соціально-історичного досвіду і досвіду індивідуального. Останній у процесі соціалізації в першу чергу формується на початкових етапах, під впливом родинного виховання.

Сучасна сім'я характеризується різним відношенням до основних напрямів полікультурного виховання - відповідно в процесі соціалізації дитини це визначає специфічність її взаємин із полікультурним соціумом, неоднозначністю міжособових відносин. Недостатньо високий рівень культури толерантності і міжетнічного спілкування батьків негативно впливає на полікультурну вихованість дітей, гальмує формування у них відповідних особистісних якостей. Якщо ж в родині розповідаються історії про позитивне спілкування з представниками тієї чи іншої етнонаціональної спільноти, це сприяє формуванню і позитивного ставлення до них у дитини. Скажімо, дитина, яка виросла під захоплені дідусеві розповіді про цікавість і підприємливість євреїв із його оточення, навряд чи виявлятиме юдофобію та антисемітизм в дорослому віці.

Як демонструє у своїй дисертації В. Бойченко, навіть саме усвідомлення дітьми своєї етнічної приналежності варіюється залежно від того, живуть вони в полікультурному чи монокультурному середовищі. Полікультурне (поліетнічне) середовище дає дитині більше можливостей для отримання знань про особливості своєї і інших етнічних груп, формує відповідні комунікативні навички. Натомість відсутність досвіду міжетнічного і міжкультурного спілкування є передумовою зниження інтересу і до своєї етнічності [28].

Натомість соціально-історичний досвід полікультурного співжиття і спілкування - це досвід всієї етнонаціональної спільноти, який її

представники мали в попередні епохи. Народ України має вражаючий досвід полікультурного співжиття, адже - користуючись словами В. Андрущенка, «історично вона стоїть на межі взаємодії європейської і азійської цивілізації, поєднує в собі їхні суперечливі амбіції і делегує їх одне одному, але не інакше, як в трансформованому власною ментальністю і культурою вигляді» [8]. В. Андрущенко далі так описує таке полікультурне існування українців: «Пограниччя об'єктивно обумовлює дві головні тенденції: 1) поєднання взаємовпливів двох світів і 2) внутрішній самозахист від них, прагнення самозбереження в первозданній якійсіній витонченості. Зміщення центру тяжіння в бік першої тенденції невідворотно веде до розшарування пограничного етносу; його повна переорієнтація у зворотному напрямі - до самоізоляції, застою, виродження. Українцям майже вдалося оптимізувати цей процес: балансуєчи між Сходом і Заходом вони залишились українцями, зберегли свою ментальність і культуру, однак вимушені були поступитись державністю, до відродження якої народ повернувся майже через 350 років [8]».

На відміну від досвіду індивідуального, вплив соціально-історичного досвіду полікультурного співжиття і спілкування на соціалізацію окремої особистості опосередковується дією механізмів соціально-історичної пам'яті. Соціально-історична пам'ять формується завдяки довготривалому мимовільному запам'ятовуванню соціальною системою культурних традицій і звичаїв, норм і правил поведінки, ціннісних орієнтацій, цільових настанов, оцінок історичних подій, які були для неї дієвими в той чи інший історичний період. За своєю природою це пам'ять соціокультурна, однак вона підкріплюється і біологічними механізмами - збереженням і передачею інформації у генному коді.

Соціально-історичну пам'ять етнонаціональної спільноти можна розуміти як збереження історичного досвіду соціального буття та використання його позитивних моментів у біфуркаційні періоди тобто вирішальні, після яких імовірна зміна напрямку розвитку [122, с. 239]. Разом із

тим, соціально-історична пам'ять містить і негативні моменти, негативні «спогади» з минулого. Відповідно якщо в колективному несвідомому спільноти міститься негативний досвід полікультурного співжиття, особистість, що соціалізується в цій спільноті, отримує «в спадок» небажання спілкуватись з представниками тієї чи іншої культури, може й навіть схильність до ксенофобії.

Соціально-історична пам'ять етнонаціональної спільноти є компонентом її історичної свідомості, яку В. Вашкевич визначає як «сукупність духовних утворень - міфологічних, фольклорних, історико-художніх, наукових, сукупність яких визначається системою видів діяльності людини і суспільства і їх історичному поступі [39, с. 23]». Також у її структуру входять історичні факти й закони, суспільно-історичні передбачення, суспільні ідеали [39, с. 26].

Соціально-історична пам'ять етнонаціональної спільноти містить дуже великий обсяг інформації і закріплюється в глибинах ментальності, у звичаях, традиціях, ритуалах, міфах тощо, передаючись від покоління до покоління в елементах свідомості та поведінки. В. Жадько веде мову про чотири типи історичної пам'яті, які досліджуються українськими вченими:

- безпосередню (притаманну учасникам і свідкам минулих подій);
- наукову (імплантовану до наукової думки);
- міфологічну (яка міститься у легендах, думках, міфах);
- постійно відтворювану (історичну пам'ять широких верств населення, різноманітних спільнот та окремих осіб, яка формується під впливом наукової та громадської думки, освіти, засобів масової інформації, міфологем, власного та суспільного досвіду, родинного виховання тощо) [81, с. 15-16].

У тій чи іншій мірі всі ці типи детермінують соціальний і індивідуальний полікультурний досвід.

У цілому, результатом позитивного впливу соціально-історичного і індивідуального досвіду полікультурного співжиття і спілкування стає

формування в процесі соціалізації особистості полікультурного мислення, яке виступає в тому числі і відображенням глобалістських тенденцій. Однак не можна нехтувати і загрозами негативного впливу полікультурного досвіду: адже якщо особистість у процесі міжкультурної комунікації стикається з проявами ксенофобії і т.п., це може обумовити формування негативної установки по відношенню до міжкультурного діалогу і співробітництва.

Очевидно, що позитивний досвід забезпечує розвиток толерантного полікультурного мислення особистості, а негативний - інтолерантного. Як демонструє С. Белих, «культура і її живе буття-історія насичена фактами не тільки терпимості, але й нетерпимості, включаючи її крайній прояв – агресію». Відповідно, особи, занурені в такий «агресивний» полікультурний (наприклад, освітній) простір, багато фактів освоєваної ними культури не можуть сприймати позитивно. Якщо ми говоримо про світній простір, то причиною тому можуть бути інтолерантність свідомості вчителя, що вільно або мимоволі орієнтує відповідним чином й учнів, педагогічний «самоплив», коли учні залишаються один на один зі шкільним предметом, і інші обставини. Інтюлерантна свідомість дітей черпається й з віртуальної реальності, активно створюваної засобами масової інформації й має яскраво виражений вектор антикультури, бездуховності, насильства. Свій негативний вплив на незміцнілу свідомість дітей роблять і події реального соціуму, часто непередбачені й жорстокі стосовно людини [22].

Далі подивимось на наступний фактор - яким чином взаємопов'язані реальний культурний обмін (повсякденна культурна взаємодія) і соціалізація особистості. Цей взаємозв'язок найкраще зрозуміти через процеси міжкультурної комунікації і т.п.

Хоча саме поняття «міжкультурна комунікація» вперше було вжито досить давно - в 1954 р., у книзі американців Е. Холла і Д. Трагера «Культура як комунікація», і вже на стику 1970-х і 1980-х рр. відбулося становлення міжкультурної комунікації як навчальної дисципліни у країнах Європи, на

пострадянському просторі розробляється не так вже й довго, і першість у цьому процесі належить іноземним філологам.

Серед російських розвідок варто відзначити детальний аналіз міжкультурної комунікації, який провадить Д. Гудков, розуміючи її як «спілкування мовних осіб, що належать різним лінгво-культурним співтовариствам». При цьому дослідник справедливо наголошує, що спілкування це є не тільки вербальним. Повідомлення, які посилають один одному співбесідники, можуть кодуватися по-різному, адже крім словесних знаків існують знаки-вчинки, знаки-речі, знаки-картинки і так далі і тому подібне. Важливим умовиводом є те, що «національна семіосфера включає найрізноманітніші коди, кожен з яких відрізняється своєю специфікою в порівнянні з аналогічним кодом в іншій національній культурі [65, с. 51]».

Отже, міжкультурна комунікація характеризується тим, що при зустрічі представників різних культур кожен з них діє відповідно до своїх культурних норм. Разом із тим, це вимагає і певної взаємної адаптації - якщо без успішного спілкування обидві сторони не можуть досягти власних поставлених цілей.

Так, на думку Є. Верещагіна і В. Костомарова, міжкультурна комунікація - це адекватне взаєморозуміння двох учасників комунікативного акту, що належать до різних національних культур [42, с. 26].

Як вірно вказує соціолог Б. Слющинський, частіше всього міжкультурну комунікацію використовують для дослідження соціальних відносин між представниками різних національностей, але це не зовсім так. Міжкультурну комунікацію потрібно розглядати як відображення культури суспільства на різних його рівнях. Більше того: проблема міжкультурної комунікації не зводиться тільки до мовної проблеми. Звичайно, кожна мова має свою характеристику, яка впливає на характер спілкування, але спілкуючись однією мовою, людство теж вступає в певний комунікативний акт, який буде відповідати ще багатьом особливостям людської культури. Наприклад, розмовляючи однією мовою, люди в той же час можуть

представляти різні регіони держави з певними культурними відмінностями. Людські відносини - це пристосування одних ціннісних орієнтацій і норм поведінки до інших. Таким чином Б. Слющинський робить висновок, що «міжкультурна комунікація - це взаємодія культур двох індивідів (індивіда і групи, групи і групи), в результаті якої відбувається пристосування одних ціннісних орієнтацій та норм поведінки до інших, їх взаємовпливи, поглинання чи витіснення і заміна одних іншими [164, с. 199]».

Соціалізація особистості як підготовка до реальної міжкультурної взаємодії може бути зрозуміла як цілеспрямований, планомірно організований процес, який передбачає: оволодіння учасниками спілкування знаннями про народи світу, їх співдружність, основні права і свободи народів; організацію безпосереднього досвіду спілкування з представниками різних етносів, етнічних груп; вироблення вмінь та навичок подолання особистісно-психологічних бар'єрів у міжетнічному спілкуванні, конфліктних ситуаціях; формування високоморальної мотивації, позитивних дій і вчинків під час спілкування з представниками різних етносів, етнічних груп [49, с. 26]. Ця повсякденна міжкультурна взаємодія включає не лише передачу інформації і не лише емоційне сприйняття іншої культури, а також і суперечність поглядів, уявлень, тощо. Це трансляція культурних цінностей через безпосереднє спілкування людей, через механізми «упредметнювання» і «розпредметнювання», це «феномен сучасної культури, який відображає всю багатогранну історичну спадщину і сьогоденні культурні надбання, які можуть зберігатися, поширюватися, розвиватися чи гальмуватися тільки завдяки людській комунікації [164, с. 204]».

Якщо міжкультурна взаємодія побудована на засадах толерантності, вона реалізує наступні функції: розвивальну, пізнавальну, регулятивну, соціалізаційну. В. Присакар демонструє, що основними етапами такої толерантної взаємодії є:

- усвідомлення значущості й важливості цієї проблеми;
- спонукання інтересу до культур інших народів та їх представників;

- конкретизація сприйняття своєрідності елементів інших культур;
- засвоєння й прийняття загальнолюдських цінностей, норм, правил людського співжиття і законодавчої бази щодо міжетнічної толерантної взаємодії;
- формування здібностей щодо налагодження контактів з іншим етнічним середовищем;
- розвиток умінь та навичок (толерантної взаємодії в умовах поліетнічного середовища засобами мови спілкування, толерантності й поваги до специфічних особливостей конкретного етносу);
- встановлення контактів з людьми іншої етнічної приналежності;
- утвердження особистості у плані етнічної самостійності [138, с. 59-60].

Таким чином, за посередництвом взаємозв'язку соціалізації і реальної міжкультурної взаємодії особистість виступає суб'єктом творчого розширення міжетнічного середовища й утвердження загальнолюдських цінностей. Лише в умовах реальних міжкультурних обмінів стає можливим забезпечення єдності полікультурного простору країни і світу, обґрунтувати пріоритет людських вимірів і гуманістичних орієнтацій. Спираючись на установку врахування конкретних етнонаціональних реалій та їх місця і значущості в інтернаціональному світі, вимальовується оптимальна в сучасному світі стратегія соціалізації особистості, яка здатна до активної і ефективної життєдіяльності в полікультурному середовищі, яка володіє розвинутим відчуттям поваги і розуміння інших культур. Така стратегія визначає наступні більш прикладні завдання процесу соціалізації:

- глибоке і всебічне оволодіння основами етнічної і національної культури, що є обов'язковою умовою успішного діалогу з іншими культурами та інтеграції в загальносвітову культуру;
- формування уявлення про багатоманітність інших регіональних, етнічних і національних культур, загальне знайомство з ними;

- виховання позитивного і толерантного ставлення до культурних відмінностей;
- доручення до засад загальносвітової культури і загальнолюдських цінностей.

При виваженому осмисленні стає зрозуміло, що альтернативи толерантності немає, і саме дефіцит толерантності в сучасному суспільстві є одним із вагомих факторів, що перешкоджає достатньо швидкому виходу з кризи. Адже насилля, смерть, інтолерантність тощо можуть зробити світ ще більш жорстоким і похмурим. Толерантність «хоча й не вирішує всіх проблем, але дозволяє підходити до них у дусі відкритості, прогресу і миру [37, с. 100]».

До речі, поняття «толерантність» - це більше ніж просто «терпимість», хоча їх часто ототожнюють. Крім терпимості, терпіння, толерантність означає «поблажливість до кого- або чого-небудь», «готовність надати іншій людині або здійснити для нього волю думки й дії [163]». Сутністю толерантності є вимога поважати права інших бути такими, які вони є, не допускати заподіяння їм шкоди [146]. У більш широкому значенні толерантність трактується як «норма стійкості, що визначає діапазон збереження розходжень популяцій й спільностей у дійсності, що змінюється», як «унікальний еволюційний механізм співіснування великих і малих соціальних груп, що володіють різними можливостями розвитку [169, с. 4-7]». Сама терпимість у цьому випадку з'являється не тільки в системі взаємин людини з іншими людьми, але й у більш складних системах його взаємин із владою, із суспільством, із природою й ін. Тому толерантність виступає як умова нормального функціонування цивілізованого суспільства й навіть як умова виживання людства.

Толерантність на рівні реальної міжкультурної взаємодії найбільше проявляється в такому культурному просторі, в якому вкорінені відповідні традиції. У цьому зв'язку логічно перейти до традицій полікультурного середовища як чинника соціалізації особистості.

«Традиція» є міждисциплінарним поняттям, і її вивченням досить тривалий час займаються представники різноманітних гуманітарних наук: соціологи, психологи, філософи, історики, етнографи, філологи та ін. Проте воно і досі не отримало однозначної дефініції.

У Великому енциклопедичному словнику традиція визначається як «передача елементи соціального і культурного спадку, що передаються від покоління до покоління і зберігаються у певних суспільствах, класах і соціальних групах протягом тривалого часу ... В якості традицій виступають певні суспільні установки, норми поведінки, цінності, ідеї, звичаї, обряди [30, с. 1217]».

О. Проскуракова, намагаючись концептуалізувати це поняття, виокремлює щонайменше два підходи до визначення традиції в гуманітарних дослідженнях, які не мають на меті дати точну дефініцію:

1) традиція може трактуватися широко - як фундаментальна універсальна характеристика, дія якої розповсюджується в дуже широких тимчасових і просторових межах. Така традиція може охоплювати цілу історичну епоху, цивілізацію, регіон і визначати собою конкретний тип культури (наприклад, середньовічна культура, культура Ренесансу). В цьому випадку традиція і тип культури розуміються як тотожність;

2) існує і вузьке розуміння традиції - як деякої константи, яка відтворюється в певних групах. При такому розумінні традиція виявляється тотожній традиційній культурі даної групи в цілому або її окремим пластам (фольклор, народне мистецтво). При цьому в традицію включаються всі традиційні елементи культури певного періоду, а все те, що має відношення до традиції, оцінюється як краще, справжнє, відвічне [141].

Аналіз різних визначень поняття «традиція» дозволив цій авторці теж виділити два основні підходи: 1) перший розглядає традицію як якийсь елемент (об'єкт) соціальної або культурної спадщини; 2) при другому традиція сприймається як своєрідний процес, механізм функціонування культури і комунікації між людьми. У результаті дослідниці пропонує

розглядати ці дефініції в їх взаємозв'язку, визначаючи традицію як «механізм відтворення соціальних інститутів і норм, який виражається і виявляється у вигляді певних групових стереотипів поведінки протягом тривалого часу шляхом передачі від покоління до покоління [141]».

Л. Бекірова, аналізуючи регулятивно-креативну роль традицій в культурі етносу, демонструє, що звертання до традицій, які є носіями багатовікового духовного досвіду, дає можливість знайти морально-психологічну опору, що допомогла б позбутися почуття нестабільності, причому без спеціальних процедур, тому що в більшості випадків вони діють автоматично і, отже, відпадає необхідність у постійній рефлексії. Існування «стандартних» правил поведінки для усіх, у тому або іншому відношенні «стандартних випадків», має найглибший соціальний, культурний зміст [20, с. 2].

Традиції, як і народ, у середовищі якого вони сформувались, залежно від історичних умов пройшли своєрідний шлях розвитку, що накладало відбиток і на психологічні характеристики самого цього народу, на його ментальність. Традиції є різновидом звичаю, які відрізняються особливою стійкістю і спрямованими зусиллями людей зберегти їх незмінними - у такому вигляді і змісті, в якому вони отримані від попередніх поколінь.

Важливість традицій підкреслюється також і тим, що втрата соціально-культурних традицій тієї чи іншої етнонаціональної спільноти призводить до падіння морально-етнічного імунітету суспільства, до поширення бездуховності, до розриву зв'язку між поколіннями. Утім, втрата традицій мало ймовірна - адже цьому запобігають самі природні зв'язки між поколіннями, які можна повністю розірвати лише фізичним шляхом.

Тому традиції полікультурного середовища виступають вагомим чинником соціалізації особистості: якщо особистість виростає і виховується в такому середовищі, або й потрапляє до нього в зрілому віці, вона незалежно від свого бажання потрапляє під вплив сформованих у ньому традицій толерантного чи інтолерантного ставлення. Є й інше значення: якщо дитина

ставиться з повагою до традицій свого народу, то вона визнає це право і за іншими [51, с. 120].

На українських землях досить міцно затвердилась традиція толерантного ставлення до чужинців, до будь-якого «іншого». Ця традиція закріпилась і в ментальності українського етносу. Однією з її рис дослідники завжди називають толерантність, повагу до іншої особистості, терпимість і відкритість до іншого, іноземного, іновірного [24, с. 61]. Це і відсутність національної зарозумілості, і унікальна традиція «філософії серця». І психологічне неприйняття деспотичного характеру центральної влади та будь-якого насилля у сфері особистих прав і свобод, і періодичні вибухи народної енергії на захист останніх. Але, з іншого боку, це і вражаючий феномен надгостинності. До речі, вважається, що драматизм історії української нації багато в чому пояснюється цією всепоглинаючою гостинністю, за якою в процесі нашарування чужих цивілізацій час від часу забувались права самого гостинного народу.

Україна має давні традиції полікультурності, які не лише закріплені в толерантності та інших рисах ментальності. Ці традиції пов'язані в першу чергу з її проміжним, «лімітрофним» положенням і станом між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями. «В цьому є і позитивний момент, - стверджує академік М. Михальченко, - вона може у своєму самовизначенні як локальна цивілізація здобувати зразки, норми життя в обох цивілізацій, збагачуючи свою. Амбівалентність багатьох характеристик суспільного життя України дозволяє більш «м'яко» входити в сучасні глобальні процеси, зворотно впливати на наших сусідів [113, с. 307]».

Отже, в Україні традиції полікультурного співіснування досить багаті, і пов'язані як із психологією народу, так і з геополітичним положенням та міжцивілізаційним станом. У цілому, традиції полікультурного середовища складають тканину, в яку занурюється і поступово заглиблюється кожна особистість у процесі своєї соціалізації.

Також важливою для нас ідеєю є теза про те, що полікультурне середовище є безпосереднім і впливовим чинником формування громадянських якостей особистості. У своїй дисертації М. Рудь виокремлює такі закономірності цього впливу:

– процес формування громадянських якостей особистості протікає в умовах співвідношення відповідних об'єктивних і суб'єктивних факторів власне громадянського становлення (держава, полікультурний регіон, інтелектуально-практична діяльність і так далі);

– основною умовою процесу формування громадянських якостей особистості виступає соціально-зумовлена чи особисто значима специфічна громадянська діяльність;

– процес формування громадянських якостей в умовах полікультурного регіону має свою мету, завдання, зміст, форми, методи, умови, на рівні самостійної науково-практичної задачі [149, с. 9-10].

У зв'язку з усім вище зазначеним правомірно стверджувати, що традиції полікультурності доцільно цілеспрямовано використовувати для виховного впливу на особу, що соціалізується. Педагогічно спрямоване освоєння етнокультурних традицій може сприяти виконанню багатьох актуальних завдань, пов'язаних із міжкультурною комунікацією і розвитком толерантності. Це реалізується в рамках полікультурної освіти і виховання.

Як вказує Ю. Сива [159], термін «полікультурна освіта» є калькою поняття «multicultural education», сформованого в західній інтелектуальній культурі в 70-х роках ХХ століття. Найбільш вичерпне його визначення представлено в Міжнародній енциклопедії освіти, де воно розглядається як «педагогічний процес, в якому репрезентуються дві або більше культури, що відрізняються за мовною, етнічною, національною або расовою ознакою [181, с. 3963]».

Аналізуючи полікультурну освіту в університетах США, Я. Гулецька порівнює близькі за змістом поняття «полікультурна», «мультикультурна», «багатокультурна», «інтеркультурна», «транскультурна», «міжкультурна»,

«кроскультурна» освіта, «полікультурне виховання», «інтернаціональне виховання». На цій основі дослідниця уточнює значення поняття «полікультурна освіта» - це складовий компонент професійної освіти, спрямований на засвоєння культурно-освітніх цінностей інших культур на основі знання культури своєї етнокультурної групи, а також взаємодію всіх культур на принципах взаємопорозуміння, толерантності, діалогу та плюралізму, що є засобом протистояння дискримінації, націоналізму, расизму. Авторка показує, що метою полікультурної освіти є забезпечення рівних освітніх можливостей для всіх представників різноманітних расових, етнічних, соціальних, культурних та інших груп [67].

Оскільки освіта реалізується в єдності навчання і виховання, то особливе навантаження в плані набуття навичок полікультурного співжиття припадає саме на виховання. Полікультурне виховання, на думку В. Компанійця, має допомогти молоді краще зрозуміти власну культуру, глибше зрозуміти її місце та роль у розвитку світової культури в цілому. Воно є особливо актуальним для України, яка обрала для себе європейський шлях розвитку з його гуманістично-демократичними цінностями. Полікультурне виховання робить акцент на взаємозв'язку культур, передбачає перш за все засвоєння культурно-виховних цінностей, орієнтується на співіснування культур у єдиному соціальному просторі [91, с. 64].

В. Бойченко на основі аналізу філософської, соціологічної, педагогічної літератури дає власне визначення поняття «полікультурне виховання», під яким розуміє «процес цілеспрямованого й планомірного формування й розвитку світогляду, переконань і почуттів особистості, що ґрунтуються на визнанні багатоманітності культур, збагачує її почуття, формує особливе ставлення до навколишнього світу й людей у ньому і супроводжується сприйманням та осмисленням життєво важливих парадигм буття, перетворенням зовнішніх культурних смислів у внутрішній морально-етичний світ [28]».

У контексті реалізації полікультурної освіти на сучасному етапі певної суперечливості набувають питання патріотичного виховання. З одного боку, любов до Батьківщини з відповідними активними діями є вічною цінністю, з іншого ж - в умовах глобалізованого світу вона має виходити на інший рівень, змінюючись з урахуванням вимоги толерантності до представників інших культур. І це є особливо актуальним питанням у полікультурному колективі учнів. Спираючись на погляди А. Асманова, можна стверджувати, що виховання любові до Батьківщини в такому полікультурному колективі необхідно розуміти як одну з обов'язкових складових виховання особистості, як такий компонент процесу соціалізації, який лежить в основі усіх цінних властивостей і якостей, характерних для морально досконалої особистості [14]. Тому в умовах глобалізації і зростаючої відкритості культур зміст патріотизму як «любові до Батьківщини» розширюється, оскільки добробут Батьківщини неможливий без її успішної інтеграції до світової спільноти та конструктивної міжкультурної комунікації.

Загалом, ефективність полікультурного виховання, виконання ним свого призначення значною мірою залежить від його умов. Н. Волкова виділяє такі психолого-педагогічні умови ефективності підготовки майбутніх учителів до толерантної взаємодії: високий рівень компетентності викладачів ВНЗ у досліджуваній сфері; стимулювання студентів до міжкультурної взаємодії; створення можливостей для самореалізації студентів у різноманітних комунікаціях; включення досвіду ціннісно-змістового аналізу проблем комунікації; забезпечення комунікативної спрямованості у викладанні навчальних дисциплін; укомплектування науково-методичною літературою; дотримання гуманістичних взаємовідносин у системі «викладач-студент»; створення сприятливої психологічної атмосфери [45].

Отже, ми описали взаємопов'язану систему чинників соціалізації особистості в полікультурному середовищі.

У цілому, в результаті соціалізації під впливом описаної системи факторів формується особистість, здатна до ефективної життєдіяльності в

полікультурному середовищі. Ступінь готовності особистості до цього співмірна зі ступенем її полікультурної компетентності. Останню можна розуміти як сукупність знань, умінь і навичок, достатню для ефективної несуперечливої взаємодії з представниками інших культур на засадах толерантного ставлення. Полікультурна компетентність може формуватись через засвоєння специфіки і тенденцій розвитку як окремих етносів і націй, так і цивілізації взагалі.

Більш детально це поняття у своїй дисертації аналізує Л. Перетяга, визначаючи його сутність як складного, багатокomпонентного особистісного утворення, результат полікультурної освіти, яке ґрунтується на засадах теоретичних знань та об'єктивних уявлень про етнокультурне різноманіття світу, реалізується через уміння, навички і моделі поведінки, які забезпечують взаємодію з представниками різних народів і культур на основі позитивного (толерантного) ставлення до них, а також у процесі набуття досвіду міжкультурної взаємодії, що сприяє ефективній міжетнічній взаємодії в сучасному полікультурному середовищі [132, с. 4]. У структурі полікультурної компетентності авторка виокремлює когнітивний, афективний, операційний і поведінковий компоненти та пропонує критерії їх сформованості. На нашу думку, це дуже важливий внесок у наукове осмислення соціалізації особистості в полікультурному середовищі - адже дозволяє виміряти в кількісному або принаймні відносному плані (високий, середній, низький та ін.) ступінь відповідності особистості суспільству, в якому вона живе. До таких критеріїв віднесено:

- для когнітивного компоненту: етнічне самовизначення, етнокультурна поінформованість зі своєю етнічною культурою та культурою інших етнічних груп, знання полікультурної термінології;

- для афективного компоненту: пізнавальний інтерес та бажання вивчати етнокультурну спадщину своєї та інших етнічних груп; ставлення до представників інших етнічних груп;

- для операційного компоненту: етноспецифічні, етнонеспецифічні, інформаційні вміння;
- для поведінкового компоненту - досвід міжкультурної взаємодії [132, с. 17].

Інші автори використовують також термін «полікультурна компетенція», розуміючи під ним навички міжкультурної комунікації в умовах полілінгвокультурного середовища [174, с. 177]. При цьому вони відштовхуються від розуміння компетенції як «кола повноважень посадової особи, в межах якої вона повинна володіти необхідними пізнаннями і має право ухвалювати відповідальні рішення [38, с. 15]».

На тлі усіх інших складових культури і полікультурного середовища особливо треба підкреслити соціалізаційну роль мовного фактора. Вона специфічна. Адже мова не просто відображає світ людини та її культуру: вона зберігає культуру і передає її від покоління до покоління - і в цьому найважливіша функція мови. У мові зберігається система цінностей, суспільна мораль, ставлення до інших народів і світу в цілому. Як влучно вказує російська дослідниця С. Абішева, «мова - не якась гносеологічна абстракція, а конкретний лінгвокультурологічний феномен. Вона, подібно до живої «губки», всмоктує все багатство культури аж до її трудно вловимих особливостей, найтонших нюансів [4]». Мова відображує все: природу, клімат, географічне положення, умови життя, історію розвитку етносу тощо.

К. Леві-Строс зазначав, що мова може розглядатись як:

- 1) продукт культури («мова, що використовується в суспільстві, відображує загальну культуру народу»);
- 2) частина культури («вона представляє собою один із її елементів»);
- 3) умова культури («саме за допомогою мови індивід отримує культуру своєї групи») [103].

На нашу думку, жоден з перерахованих вище підходів не заперечує тісної взаємодії мови і культури. «З одного боку, мова як основа культури, її будівельний матеріал, деміург істотних її частин, що зумовлює деякі важливі

параметри культури, з іншого боку, імперативи культури, приписуючи мові специфічні сфери використання, що намічають функціональні рамки, і - як результат - «культурний» шар мови як фіксація в ньому відкладень культури, які охоплюють в широкій перспективі всю мову [170, с. 184]».

Найбільш адекватними розвинутому полікультурному середовищу є такі процеси соціалізації, в результаті яких формується особистість з розвинутою культурою толерантності. Це можна зробити лише в умовах полімовності у вихованні, стимулювання до вивчення різних світових мов, виховання терпимості до мов невідомих культур і прагнення їх зрозуміти.

Також полімовність може сприяти поширенню норм життя у мирі та злагоді, доброзичливості як стилю життя. Вона може сприяти виконанню такого важливого завдання, як прищеплення ідей альтруїзму та поваги до інших, солідарності і співпричетності, які базуються на усвідомленні і прийнятті іншої самотності, на здатності до визнання багато чисельності варіантів людського існування в різноманітних соціальних і культурних контекстах.

У цілому, виховання толерантних начал носить багатоплановий характер в умовах полікультурності, поліетнічності, поліментальності, полімовності населення.

Не можна не погодитись із академіком В. Андрущенко, що «наша освіта має сформувати новітню мовну культуру особистості, де вільне володіння державною (українською) у поєднанні зі знанням іноземної (однієї-двох з світових мов) дасть той синтез загальнокультурної підготовки особистості, який дозволить їй не лише здолати мовні бар'єри, але й імплементувати в міжнародну мовну культуру елементи української, які також поступово набирають рис якщо й не загальносвітових, то, у всякому разі, - загальноєвропейських [10, с. 449]».

Д Дзвінчук вважає, що «у більшості визначень поняття «освіта» наголошується на тому, що йдеться про перебіг і результат свідомо організованого процесу трансляції знань і досвіду від старшого покоління до

молодшого, трансляції, яку здійснюють професіонали... Тобто у наші часи «освіта» нерозривно пов'язується з фактом існування «системи освіти», матеріальну основу якої складають відповідні заклади як місця праці педагогів - професіоналів [9, с. 164]

Така настанова повинна бути визначальною для всієї української освіти, яка сьогодні не може не бути полікультурною. До цього її штовхає і минуле, і майбутнє: і історія розвитку українського народу, і стратегічні пріоритети розвитку української держави. Максимальної ефективності в цій справі можна досягти, якщо в основу полікультурної освіти покласти всю вище описану систему факторів особистісної соціалізації у взаємозв'язку і взаємообумовленості її базових елементів.

РОЗДІЛ ІІІ

МОВНИЙ КОНТЕКСТ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА І ЗАВДАННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Нова парадигма освіти орієнтує на взаємодію знань і моралі, розвиток як когнітивної, так і емоційно-ціннісної сфери особистості. Це стане можливим за умови посилення пріоритетів виховання загальному процесі спілкування. Формування духовного світу гармонійно розвиненої особистості неможливе без виховання в неї ціннісного ставлення до спілкування, у процесі якого люди обмінюються знаннями і цим самим підвищують свій культурний рівень. Важливого значення набувають як самі знання, так і позитивне ставлення до них особистості, яке відбувається в процесі сприйняття. Під час спілкування люди здатні співпереживати, емоційно висловлювати свої думки, внаслідок чого емоції одного зі співбесідників підсилюються або послаблюються через думки та переживання іншого. Як результат такого емоційного впливу маємо створення відповідного настрою у тих, хто спілкується - радості, захоплення, агресії, співпереживання тощо.

Спілкування сприяє розширенню світогляду людей, розвиткові інтелекту, набуттю колективістських якостей, знань, умінь для успішної діяльності. Цим забезпечуються всі умови для розвитку цілеспрямованості, волі, оцінок, орієнтацій - всього того, що характеризує стійку потребу жити, існувати серед людей, досягати у своїй повсякденній діяльності життєві плани.

Спілкування постає як взаємодія, що передбачає можливість взаємного впливу людей один на одного. Його структурні компоненти: предмет - інша людина; потреби, мотиви - те, заради чого здійснюється спілкування; дії - цілеспрямований акт, що адресується суб'єкту і спрямований на нього як об'єкт сприймання; завдання - мета, яку необхідно здійснити у даних

конкретних умовах за допомогою означених дій; засоби - операції реалізації для спілкування; продукти - утворення матеріальних і духовних цінностей, що виникають у результаті спілкування.

На первинних сходинках соціалізації кожна людина знайомиться з нормами та правилами спілкування, оволодіває мовою, моделями поведінки. З народження дитина вчиться розмовляти, розуміти дорослих та одна одну, будувати та корегувати власну поведінку, згодом виробляється внутрішня система цінностей. Для того, щоб культура спілкування стала здобутком особистості, необхідними є такі передумови. Активна взаємодія з іншими людьми, в процесі чого відбувається справжнє засвоєння цих засобів. Кожна нова ситуація спілкування передбачає пошук різних засобів, удосконалення способів спілкування, адаптації їх до конкретних умов.

Особливо активно процес оволодіння культурою спілкування проходить у перші роки життя. У ці роки дитина оволодіває мовними та немовними знаками, засвоює правила поведінки. Важливу роль на даному етапі відіграють рольові ігри.

Активне оволодіння засобами та способами спілкування відбувається і в подальші роки. Характерною рисою спілкування у підлітковому віці є сперечання та конфліктні ситуації між учасниками процесу. Саме у такий спосіб підлітки відпрацьовують свої комунікативні вміння.

Упродовж всього життя в людей не згасає бажання випробувати нові форми спілкування. Звичайно включення індивіда у систему соціальних відносин відбувається природнім шляхом в актах соціальної взаємодії. Так, спілкуючись, людина сама удосконалює власний стиль поведінки залежно від умов, які висуває суспільство, від тих соціальних груп, в які вона включається. «Спілкування не тільки зумовлює колективну діяльність, воно виступає також і фактором формування особистості людини, спілкування сприяє розширенню світогляду людей, розвитку інтелекту, накопиченню знань, вмінь для успішної діяльності [61, с. 11]».

Якщо ми звернемося до питання про походження спілкування, то його соціальна природа і соціальні функції, зв'язок з іншими видами діяльності та з еволюцією людини виступають особливо чітко. Розвиток спілкування був невід'ємний від розвитку первісної людини та йшов поряд з її трудовою діяльністю. Ускладнення «стосунків з природою», розвиток форм праці, її спеціалізація вели до розвитку суспільних відносин, до ускладнення форм взаємодії у процесі праці, а це вимагало все більшого вдосконалення спілкування, що забезпечує таку взаємодію. Разом з тим, чим складнішою та досконалішою ставали колективна праця і взаємодія людей у трудовій діяльності, тим більші вимоги ставилися до кожного учасника діяльності, і, відповідно, ускладнювалось його психічне життя, розвивалася його свідомість.

Спілкування - складний багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, що породжується потребами у спільній діяльності і включає обмін інформацією, сприймання й розуміння іншої людини, вироблення стратегії взаємодії суб'єктів.

Зміст та засоби спілкування визначаються соціальними функціями осіб, що спілкуються, їх статусом у структурі суспільних стосунків, належністю до тієї чи іншої спільності. Людське суспільство немислиме без спілкування, яке виступає як засіб «цементування» індивідів та як засіб розвитку самих індивідів. Саме звідси випливає існування спілкування як реальності суспільних стосунків. Мабуть, саме це дало можливість А. Сент-Екзюпері намалювати поетичний образ спілкування як «єдиної справжньої розкоші, що є у людини».

Будучи об'єктом або результатом відношень, які формуються під час спілкування, особистість однозначно характеризується через певні взаємини. Людина може не усвідомлювати того, що від неї великою мірою залежить ставлення до неї оточуючих, а, отже, і характер переживань від спілкування з людьми, ті оцінки, які вона дає цим людям.

Вихідним моментом аналізу етичних аспектів спілкування є усвідомлення його моральної природи. Оскільки спілкування представляє собою практичну і духовну взаємодію суб'єктів, то воно завжди має необхідний «діалогічний» характер, який відбивається своїми істотним сторонами на всьому соціокультурному процесі людства. І власне, завдяки цьому виявляється можливим активне звернення однієї людини до іншої в процесі взаємодії, максимальне виявлення можливостей суб'єктивності кожної з сторін. Будучи невід'ємним компонентом особистісної структури, спілкування виступає «універсальним засобом гуманізації самої людини».

Моральні стосунки відіграють керівну роль у формуванні людини і, як аспект, вони присутні у всіх взаємозв'язках людей. В реальному процесі спілкування людські відносини безпосередньо відображають моральність, яка не може існувати поза цими відношеннями.

Концепція спілкування з'ясовує не лише сутність даного соціального явища, його структуру, а й функції, мотиви та форми прояву, межі існування та умови реалізації. Спілкування є важливим чинником суспільної інтеграції людей. Характер та рівень розвитку спілкування - показник соціального здоров'я суспільства, міра його цивілізованості. За своєю соціальною сутністю спілкування поліфункціональне. В залежності від мети та спрямованості, а також змісту актів спілкування, визначають комунікативну (соціальна взаємодія); трансляційну; інформаційно-комунікативну (акумулявання та передавання соціального досвіду і форм культури); екзистенційно-організуючу (самореалізація особистості, її життєдіяльність); культурно-виховну; соціалізуючу (формування людини, визначення та збагачення її духовного світу) функції. У соціальному аспекті надзвичайно важливою є роль спілкування як чинника узгодження інтересів різних соціальних верств, груп, прошарків, суспільно-політичних та громадських утворень (синдикативна функція), як чинника подолання суспільних конфліктів та суперечностей (консенсусна функція). Головна мета

спілкування полягає в гуманістичному значенні - формування та удосконалення соціального простору цивілізованого співіснування людей.

Отже, спілкування є неодмінною умовою інтелектуальної та соціальної діяльності людини, важливим джерелом пізнання світу, засобом збагачення знань людини, розвитку її почуттів та формування духовності. Виховання культури спілкування особистості являє собою, з одного боку, складний та багатогранний процес оволодіння культурними інструментами спілкування та моральними нормами поведінки, що були вироблені на протязі суспільно-історичного досвіду людства і прийняті у тій соціальній групі, до якої належить ця людина. З іншого боку, виховання культури спілкування - це розвиток комунікативних здібностей індивіда.

В спілкуванні людина переборює власне індивідуальне обмеження. Мова йде про те, що інформація не просто передається однією людиною іншій, а завдяки уточненню і вдосконаленню служить засобом розвитку самої людини. Спілкування надає унікальні можливості самоствердження особи, реалізації таких її духовних потенцій, які не розкриваються в інших сферах духовного виробництва.

У спілкуванні, у взаємодії людей здійснюється узгодження цінностей, норм, ідеалів, почуттів, настроїв і всіх інших атрибутів душевного й духовного світу людини. У цьому процесі відбувається зміна властивостей як суб'єктів взаємодії, так і об'єктів узгодження (цінностей, норм і т.д.) [9, с. 276].

Моральна цінність спілкування полягає у його процесуальності, що є рухом до усвідомлення людиною себе через іншу і завдяки іншій. Тобто, процесуальність спілкування - це його діалогічність спрямована на спільний пошук істини, в якому суб'єкти не лише відкривають для себе світ одне одного, а часто і власний світ. Це передусім таке спілкування, коли людина нічого не вимагає для себе, нічого не нав'язує, не проектує на іншу людину своє власне мірило, а, навпаки, розкрита для мірила іншого суб'єкта, дивиться на себе очима іншого.

Призначення і сенс спілкування в тому, щоб людині самовизначитись, самовиразитись, самоствердитись, взаємозбагатитись в процесі взаємодії з іншою людиною, яка представляє собою вищу цінність у спілкуванні, тобто є «дзеркалом», в якому людина пізнає саму себе і одночасно творить себе.

Самовизначення власної позиції, відповідальність, відчуття власної гідності і самоповаги стають визначальними чинниками для розуміння суб'єкта спілкування, а свобода, автономія волі залишаються для нього найвищими моральними і духовними добродіями.

Важливими компонентами спілкування є взаєморозуміння і співпереживання, за допомогою яких досягається згуртованість або відчуження суб'єктів. Спілкуючись, люди не лише формують свої уявлення про світ, досягають взаєморозуміння, а одночасно обмінюються діями, вчинками, думками та почуттями, переживаннями з іншими людьми, звертаються до власної душі, спогадів, совісті.

У сучасному світі всі прагнуть розуміння, пояснення і впливу. На цьому ґрунтується політика, бізнес, культура і взагалі взаємовідносини людей.

Розуміння - психологічний стан, що виражає собою правильність ухваленого рішення і супроводжуваний відчуттям упевненості в точності сприйняття або інтерпретації якої-небудь події, явища, факту. У психолінгвістиці розуміння трактується переважно як результат смислового сприйняття мовного повідомлення. Проблеми розуміння вперше були підняті у філософії. Розуміння як метод гуманітарних наук протиставляється поясненню як метод природних наук. У сучасній філософії розуміння досліджує герменевтика. Остання цікавиться передовсім визначенням ролі розуміння в пізнавальному процесі, з'ясовує співвідношення раціонального та нераціонального методів пізнання, а також досліджує питання універсальності розуміння. Тут «розуміння» межує із категоріями «раціональність», «пояснення», «картина світу», «інтерпретація» тощо. Логіко-лінгвістичні пошуки з'ясовують проблему мовної компетентності,

взаємозв'язок тексту і смислу, критерії адекватності розуміння, специфіку перекладу: розуміння зіставляється з категоріями «текст», «мова», «мовленнєвий акт», «контекст» тощо. До особливостей психологічного напрямку належать аспекти взаєморозуміння, вплив культурно-історичних умов на розуміння людських дій та діяльності, культурних цінностей, соціальних норм і т.п.

Розуміння слова в контексті культури завжди має соціальну спрямованість, оскільки суспільство не вилучає особистість із себе, а ступінь реалізації свободи людини також соціально детермінований. Слово в культурі як у соціальній практиці постає в різних об'єктиваціях: традиційна включеність до ритуалу, система табу /значно переосмислена моральністю/, правові норми, зафіксовані в текстах ідеали /або ті, що передаються від покоління до покоління/, вербально оформлені прагнення соціальних змін або збереження статус кво, довільний чи регульований виклад оцінок суспільних процесів тощо. Розуміння слова відбувається через систему наукового мислення, через осмислення історії, семантики, символізму, специфіки спілкування індивідів. До психологічних механізмів розуміння відносяться ідентифікація, проєкція, соціальна перцепція, емпатія, інсайт, інтуїція, каузальна атрибуція.

Розуміння - це компонент мислення, один із процесів, що його створюють. Розуміння забезпечує встановлення зв'язку нових властивостей об'єкту пізнання з вже відомими суб'єктові, формування операціонального сенсу нових властивостей об'єкту і визначення їх місця і ролі в структурі розумової діяльності.

Для розуміння нового матеріалу (незнайомих фактів, подій тощо) людина завжди повинна вирішити певну розумову задачу, оскільки формування розуміння нового відбувається в процесі розумової діяльності та є її результатом. Коли ж суб'єктові потрібно зрозуміти вже відому подію або явище, те розуміння здійснюється без актуальної участі мислення - це розуміння-спогад. Будь-яка форма даного психологічного феномена при

повторному зверненні суб'єкта до пізнавальної ситуації, що породила його, перетворюється на розуміння-спогад.

Одні і ті ж три форми розуміння виявляються і в таких видах розумової діяльності, в яких розуміння складає основний психологічний зміст, і в таких, де воно грає допоміжну роль, виявляється компонентом діяльності. В обох випадках для виникнення аналізованого феномена людина повинна вирішити деяке розумове завдання. Те, яка форма розуміння виникає у суб'єкта в конкретній ситуації, зумовлене перш за все характером розумової діяльності: тим, в які об'єктивні обставини, що вимагають розуміння, потрапляє людина і які завдання вона вирішує в цих обставинах.

Без розуміння неможливі продовження спілкування, координація дій і будь-які інші осмислені дії. Розуміння не слід ототожнювати із знанням (тобто здатністю людини засвоїти і відтворити суму відомостей, в правильності яких він не сумнівається), оскільки можливе знання без розуміння і розуміння без знання. Для розуміння характерне відчуття ясної внутрішньої зв'язаності, організованості даних явищ. Це може бути логічна впорядкованість, ясне «бачення» причинно-наслідкових зв'язків, коли раніше механічно перераховуванні факти об'єднуються в єдину логічну систему (розуміння доведення математичної теореми, розуміння формули, закону природознавства тощо). Можливе ясне відчуття суб'єктом зв'язаності і свідомості явищ і без розсуду їх логічного каркаса. В цьому випадку явище виступає як направлене на деяку мету, зіставну з цілями даного суб'єкта: індивід розуміє поведінку іншої людини, його думки, мотиви тощо; подібним же чином можливо і розуміння соціокультурних, у тому числі історичних, подій, письмових пам'ятників; на цій же основі може відбуватися розуміння поведінки тварин і явищ природи, пов'язане з їх антропоморфізацією, приписуванням ним аналогій з поведінкою людей. Можливо, нарешті, розуміння на основі співпереживання (розуміння емоцій іншої людини; нероздільне «розуміння людини»; розуміння етичних і естетичних явищ тощо). Результат розуміння - сенс - суб'єктивно унікальний для суб'єкта, але

недовільний, бо розуміння визначається врешті соціокультурними умовами, незалежними від індивіда. Найдетальніше вивчена роль мови в розумінні (зокрема в розумінні текстів і усних повідомлень на природних і штучних мовах).

Критерієм розуміння є сформульована у слові думка, яка відображує знання істотних ознак об'єкта чи явища. Вміння охарактеризувати словами те, що осмислюється, свідчить про правильне розуміння. Важлива роль у розумінні належить розумовим і практичним діям, що виконуються у зв'язку з розкриттям сутності об'єкта пізнання. При вивченні механізмів і принципів їх роботи показником розуміння стає вміння вільно їх розбирати та складати. Надійним показником розуміння є зміст відповідей на нестандартні запитання щодо суті засвоєних знань, вміння варіювати формулювання думок, реконструювати текстову основу змісту, передавати його у більш стислому чи розгорнутому вигляді. Свідчення розуміння вважається також уміння застосовувати на практиці сформульовані у словесній формі принципи, наводити оригінальні приклади, що ілюструють явище.

Сучасний викладач повинен лише направляти дії студента, допомагати йому не загубитися у безмежному світі інформації та знань, надаючи самому студентові конструювати свої знання. Ключовим стає зв'язок знання та розуміння (В. Губін): «Знание не дает понимания, понимание не увеличивается благодаря росту знания. Понимание зависит от отношения знания к бытию [157, с. 40-41]».

Розуміння спрямоване активністю і самостійністю молоді у процесі навчання, що потребує інтерактивних методик, використання продуктивних та пошукових методів (Дж. Дьюї, Д. Джонсон, Е. Джонсон-Холубек, І. Латишина, А. Радугін, Ю. Фокін). У такому навчанні викладач виступає як консультант, а студент - як активний дослідник. Таким чином, у співавторстві можуть бути створені нові продукти: знання (нові суб'єктивно) або нові здібності, запити. За умови надання молоді свободи для власного

розуміння та самореалізації, збільшується кількість реально (а не формально) працюючих учнів-студентів.

Світова педагогіка дає нам інструменти для того, щоб навчити молодь мисленню (Дж. Дьюї, Ельконін, Давидов, Щедровицький). Проблема розуміння, в свою чергу, пов'язана з успішністю мислення, здатністю здійснювати конструктивну роботу. Результатом розуміння стає поняття, яке самодостатнє. Сконструювати самостійно поняття, пройти цей шлях, а не користуватись готовим, яке побудували інші (вчені, філософи, викладачі) - можна в аналітичних роботах. Навчитися цьому можливо після виконання певних самостійних дій, навіть помилкових. Тільки потім можуть з'явитися питання на розуміння.

Очевидно, розуміння виховується в ході організованих пошукових робіт і стає інструментом для продуктивної діяльності. Між поняттями та явищами встановлюються зв'язки, що ведуть до збільшення суб'єктивної маси знань, студентам не потрібно пасивно сприймати готові факти, судження, вони частіше опиняються у ситуації самостійного вирішення проблемних задач [27, с. 29-32].

Повага - соціальна категорія, котра відображає оцінку почуття достоїнності/вищості того, на кого направлена дана оцінка. Вона базується на визнанні високих якостей кого-небудь, чи чого-небудь, по відношенню до яких проводиться ця соціальна оцінка. За своєю суттю повага має цілісно-людський характер, постає як значущий екзистенційно-моральний прояв настроєності людини на спілкування. Неможливо й принизливо спілкуватися з тим, хто не поважає Вас, не зважає на Вашу людську гідність. І немає нічого прикрішого, ніж такі «вияви» поваги, коли остання зводиться до якогось одиничного, загалом формального акту, а не пронизує собою всю цілісну моральну атмосферу спілкування між людьми.

Людська гідність в категоріальному плані співвідноситься з честю; якщо гідність притаманна особистості власне як людині, носієві загальнолюдських ціннісних властивостей, то честь утілює моральну оцінку

й самооцінку особи відповідно до її конкретного соціального стану, належності до тієї чи іншої спільноти, а також її власних чеснот і здобутків. Подібним чином повага як практична реалізація визнання людської гідності знаходить доповнення в пошані, що реалізує насамперед визнання особистих чеснот індивіда та його належності до певних спільнот. Цілком природно, що кожна людина прагне, щоб її не тільки поважали, а й шанували, однак цього вона має домогтися ціною власних зусиль. Утім, і повага у вузькому етичному значенні цього терміна також, звичайно, передбачає активність особистості, спрямовану на реалізацію нею потенціалу власної людяності; тут до речі згадати відомий євангельський вислів про талант, котрий не можна заривати в землю. Однак певний мінімум поваги, згідно з вимогами моралі, має бути при цьому гарантований кожному презумпційно, тобто з урахуванням його причетності до людства й наявності в нього пов'язаних з цим прав, ціннісних прерогатив і духовних потенцій. За цивілізованими уявленнями, на таку гарантовану повагу заслуговують навіть злочинці; міра її прояву в місцях відбуття покарання є одним із важливих показників реального рівня гуманності того чи іншого суспільства загалом.

Уявлення про людську гідність як форму самосвідомості має рефлексивний (звернений до власних витоків) характер, що по-своєму висвітлює весь конкретний зміст моральної свідомості людини. Бути гідним звання людини - значить чинити добро, виконувати свій обов'язок, бути відповідальним, справедливим, реалізовувати своє життєве призначення тощо. Відповідно до цього й повага як реалізація принципу гідності в практиці людського спілкування передбачає добротворення, справедливість, врахування вільного самовизначення й обраного напрямку самореалізації особи. Разом з тим вона базується на рівності прав і свобод, орієнтує на довіру й уважне ставлення до людей, вимагає чуйності, доброзичливості, ввічливості. З повагою несумісні насильство, пригноблення, придушення свободи, жорстокість, приниження, брутальність.

Слід сказати, що саме відсутність реальної поваги до людини є однією з основних причин занепаду культури спілкування в суспільстві. Природно, що там, де гідність людини зводиться до її класової належності, для поваги до людської особистості лишається небагато ґрунту. Ущемлення особи в її основних правах позбавлення власності й свободи, нахабна брехня, жорстокість репресій, атмосфера тотальної підозри й страху, - все це кінець кінцем призводить й до деградації сфери повсякденного спілкування.

Довгоочікувану свободу багато хто сприйняв насамперед як свободу від будь-яких моральних зобов'язань, аж до «права» нехтувати гідністю свого ближнього, дурити й тероризувати його як завгодно. Й ось - потік бруталності і хамства, нагромаджених за довгі десятиліття, але стримуваних раніше репресивним шляхом, укупі з хижацькими звичаями нинішніх «крутих хлопців» - нуворишів обрушується на нас, можна сказати, з усіх боків; протистояти цій навалі, що ганьбить народ і людську особистість, - невідворотне життєве завдання кожного, хто піклується про долю і щастя своїх дітей.

Але ж хіба в змозі наш сучасник і співвітчизник чинити опір. Принаймні один радикальний засіб такого опору є в нашому розпорядженні завжди: це самоповага. Надмірна гордість і себелюбство засуджується мораллю, одна поважати себе як репрезентанта загальнолюдської гідності і як неповторну індивідуальність людська особа повинна, це її обов'язок не тільки перед собою, а й перед іншими. Людина не може дозволяти, щоб з неї знущалися, не може внутрішньо погоджуватися із власним приниженням: справжній раб той, хто згоден, що він раб, - і тим самим плодить рабів навколо себе. Зрештою, в моральному відношенні в нас можуть відібрати тільки те, з утратою чого ми тією чи іншою мірою погоджуємося вже заздалегідь. Високий рівень самоповаги людини, людей - той бар'єр, проти якого безсиле будь-яке побутове чи адміністративне хамство. Моральна самоповага, як і повага до своїх ближніх, - відкритий для кожного шлях

утвердження поваги до людини взагалі, що є невід'ємною основою повноцінного людського спілкування.

Неважко побачити, однак, що для культури спілкування повага є передумовою хоча й необхідною, але недостатньою. Можна скільки завгодно поважати людину на відстані, зовсім не прагнучи вступити в спілкування з нею. Спілкування передбачає, що ми не просто цінуємо нашого партнера, поважаємо його гідність, а й активно прагнемо мати з ним справу, що неможливо без вникання в його турботи й проблеми, без духовно-чуттєвої підстановки себе до його власної суб'єктивності. Екзистенційно-моральною парадигмою такого входження у світ внутрішніх переживань іншої суб'єктивності є співчуття.

І цілком закономірним основним принципом поведінки з точки зору етикету (службового чи іншого) є повага до інтересів та почуттів співпрацівників, однокласників (однокурсників), до усіх, хто переступає не лише поріг якоїсь установи, а й контактує у неформальній ситуації.

На всіх сходинах соціалізації людина має поважати себе й інших [179]. На необхідність виховання самоповаги акцентує увагу відомий український культуролог, мовознавець, публіцист І. Дзюба [74], досліджуючи проблеми занепаду вітчизняної культури в перехідну добу, духовні спустошення в українському суспільстві, сучасну мовну ситуацію. Розглядаючи статус української мови, він наголошує, що українська мова - це основа нашої безмежно багатой культури. Це наш дух, наш космос, наша душа, наша пісня, якій світ дав найвищу оцінку. Кожен із нас повинен оволодівати скарбами мови наших батьків і прадідів, тобто збагачуватися її словами, красою думок і почуттів, відображених у пам'ятках української словесності, і вмінням виражати власні. Це найголовніше завдання. Найголовніше тому, що мовлення - то наше духовне обличчя. Воно важливіше за фізичний вигляд, бо виражає нашу суть [74, с. 25-32].

Давньогрецький філософ Сократ, зустрічаючись із незнайомцем, просив: «Заговори, щоб я тебе побачив». Бо коли ми говоримо, то

розкриваємося повністю. І якщо нам не вистачає знань, бракує культури, то цього не приховати ніякими шатами. Не забувайте, що пташку впізнають по пір'ю, а людину - по мові й думкам.

Без мови не може існувати і розвиватися суспільство. Щирими словами ми зв'язуємося у дружбі, словами ніжними відкриваємо серце коханій людині, словами гострими і твердими, мов криця, даємо відсіч ворогові. Не можна ходити по рідній землі, не знаючи і не вивчаючи рідну мову. Хто не знає мову народу, на землі якого живе, той або гість, або наймит, або окупант. Зневага до своєї мови - це зневага до себе, і доти, доки ми зневажатимемо себе, годі сподіватися, що відбудуться зміни на краще.

У кожного народу своя мова. Любов до рідної мови не заперечує любов до інших народів і мов. З любові до рідної мови виникає любов і взаємоповага до всього людства. Людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, нахилів і прагнень, але найкраще, найдосконаліше вона має володіти, звичайно, рідною мовою. І це не тільки тому, що цією мовою користується повсякденно, а й тому, що рідна мова - це невід'ємна частка Батьківщини. Це великий скарб, який завжди треба шанувати, берегти і розумно збагачувати, не завдаючи йому ніякої шкоди.

Жодна країна світу, мабуть, не дозволяла б нікому зневажати, принижувати, визнавати другорядною свою мову. В усіх цивілізованих країнах рідну мову шанують, поважають і всіляко сприяють її розвитку. Ніхто не стане там науковцем, службовцем, продавцем чи навіть швейцаром, якщо не вміє ясно, грамотно і точно висловлювати думку на державній мові.

В умовах трансформаційних змін мову слід передовсім захистити від «ерозії», а духовну культуру людини - від обміління. Захищаючи сьогодні українську мову, ми беремо під захист свободу думки, вільний доступ до живої скарбниці нашої пам'яті. Дбати про мову - це справа совісті сучасної людини. Плекаючи мову, держава таким чином зміцнює моральне здоров'я народу.

Сьогодні Україна творить свою державу, і на її розвиток та зміцнення має бути спрямована й нова мовна політика. У світі вже давно зрозуміли необхідність запровадження спеціальних законодавств, які мають захищати мовні права народів. Визнання української мови як державної засвідчує історичну витривалість і духовну нездоланність нашого народу, здатність оберігати скарби своєї культури, бачити історичну перспективу.

Наша мова повинна бути не тільки офіційною мовою держави України. Вона повинна входити у свідомість кожного з молоком матері, адже усвідомлення себе як людини здійснюється саме через мову. Позбавити людину рідної мови - це те саме, що підрізати коріння її духовності.

Категорія «повага» нерозривно пов'язана з довірою. Довіра - впевненість у чийсь порядності; віра у сумлінності когось. Довіра - морально-практичне ставлення індивіда до партнера у спілкуванні, яке ґрунтується на вірі в його чесність і щирість.

Довіра розуміється нами як очікувана реалізація надійності об'єкта взаємодії. Довіра виникає в ситуації, коли людина повинна діяти, покладаючись на інших та враховувати ризик, який природно виникає через недостатню інформованість, непевність, неможливість контролю за розвитком подій.

Рівень довіри в суспільстві позначає, наскільки людина може розраховувати на допомогу інших, на якісне виконання професійних обов'язків, зважаючи на потреби інших. Культура довіри також відображає міцність соціальних зв'язків та ступінь поширення довіри в суспільстві (так званий «радіус довіри», за термінологією Ф. Фукуями) від близьких міжособистісних стосунків до абстрактних орієнтацій щодо різноманітних соціальних суб'єктів, що є особливо актуальним в сучасній ситуації ускладнення статусно-рольових відносин.

Ціннісний потенціал довіри дозволяє розглядати її в якості потужного джерела соціального капіталу, під яким розуміється комплекс неформальних

норм або цінностей, що уможлиблюють горизонтальну взаємодію як добровільні колективні дії представників різноманітних соціальних груп.

Виокремлюючи в довірі інформативний, психологічний та культурний рівень, звернемо увагу саме на останній. Культурний вимір довіри, з одного боку, враховує колективний, історичний досвід суспільства, а з іншого - наявний стан моральності. Найбільш точно специфіку функціонування довіри в суспільстві відображає саме поняття «культура довіри», на чому наголошує польський дослідник П. Штомпка, розглядаючи культуру довіри як частковий прояв загального процесу соціального становлення. Мова йде про культуру довіри як ціннісно-нормативні системи, що мають незалежний вплив: або заохочуючи довіряти іншим і вимагаючи бути гідний довіри, або, навпаки, провокуючи недовірливе відношення до інших. Культура довіри як елемент громадянської культури являє собою сукупність етичних, політичних, ментальних позицій, що сприяють формуванню громадянського суспільства. Основою культури довіри є умова співучасті, взаєморозуміння, що реалізується через принципи поваги, порядності, солідарності, чесності, відповідальності. На думку П. Штомпки, якщо переважає позитивний досвід, то для різних сфер соціального життя довіра з великою вірогідністю стає характерним правилом, складається культура довіри. І, навпаки, у разі розповсюдження негативного досвіду формується недовіра [183].

Проблема довіри особливо ускладнюється в суспільствах «перехідного типу», де зазвичай переважає недовіра. За всіма показниками в сучасному українському суспільстві має місце скоріше недовіра, ніж довіра [25, с. 96]. Про дефіцит довіри свідчать такі явища, як корупція, невпевненість в соціальному захисті, гіперконтроль, хронічне розчарування та незадоволення, патерналізація та ін. Соціологічні дослідження доводять, що українці мають досить високий рівень міжособистісної довіри (близько 60 - 70%), в той час як рівень довіри до різноманітних інституцій (особливо політичних) надзвичайно низький [89, с. 94-95; 90, с. 79-81].

За даними опитування, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» у грудні 2007 року громадяни України переважно не довіряли органам державної влади та державним інституціям.

Найбільше громадяни не довіряли правоохоронним органам: міліції (баланс довіри-недовіри становить - 38 % [26], судам (37%), та прокуратурі (30%). Конституційному суду також переважно не довіряли (22%). Деякі менші показники недовіри до Верховної Ради (19%), Президента України (17%), місцевої влади (15%) та уряду В. Януковича (14%).

Позитивний баланс довіри мають неполітичні інституції: церква (баланс довіри-недовіри (59%), Збройні Сили України (38%), українські ЗМІ (23%), а також СБУ (3).

Категорія поваги так само, як і категорія довіри дуже сильно залежна від соціальної категорії влада. Тому в ієрархічній спільноті, котра має пірамідальну структуру управління семантичне розуміння категорії поваги залежить від соціального статусу/рангу того, на кого розповсюджується повага. Наприклад, взаємовідношення поваги між суб'єктами одного рангу в основному відображають об'єктивну оцінку тих, хто оцінюється (вартий, чи не вартий поваги). Проте, при взаємовідношеннях суб'єктів різних соціальних рангів більш реальну оцінку може зробити лише той, хто належить до вищого рангу. На оцінку суб'єкта нижчого рангу впливає вищий статус об'єкту оцінки, незалежно від природних якостей останнього.

За даними інституту соціології НАН України респонденти найбільшу довіру виявляють до своєї сім'ї. Довіра до неформальних мереж теж вимірюється через довіру до сім'ї, родичів та колег. Показник довіри до неурядових інститутів та політичних об'єднань(церква, ЗМІ, профспілки) є вищим, ніж до політичних партій та інститутів державної влади. Насамперед, це пов'язано із зниженням ефективності роботи офіційних інститутів, матеріальною диференціацією, поширенням подвійної моралі й тіньової практики розв'язання питань, коли спостерігається різкий розрив між цінностями суспільства і легальними засобами їх досягнення [25, с. 96].

Моніторинг фіксує збільшення довіри до сім'ї та родичів, самого себе, колег, Бога, церкви та духовенства, ЗМІ, політичних партій, приватних підприємців. Водночас спостерігається зниження рейтингу довіри до сусідів, астрологів, Верховної Ради, уряду, Президента, керівників великих державних підприємств. Рейтинг формальних інститутів був нестабільним і мав тенденцію до зниження. Поглиблений статистичний аналіз засвідчив, що структура довіри до різних інститутів є багатовимірною [44]. Вихідні ознаки опитування згруповані у такі узагальнені категорії, як «довіра до органів державної влади», «довіра до силових і правоохоронних структур», «довіра до фінансових установ», «довіра до духовних установ», «довіра до найближчого оточення». У загальному вигляді емпірична типологія довіри включає два латентні фактори - довіру до офіційних інститутів і довіру до неформальних мереж. В процесі дослідження з'ясувалося також, що особи, які мають вищий індекс довіри до формальних інститутів, більше задоволені життям у населеному пункті і роботою органів місцевої влади та різноманітних служб, впевненіше дотримуються думки, що депутати, чиновники різного рівня, підприємці та громадяни частіше дотримуються законів. Однак висока довіра до формальних інститутів пов'язана переважно з низькими статусними позиціями.

Мова не лише і навіть не стільки засіб комунікації і спілкування: вона є головним чинником формування людини як істоти духовно-соціальної, розумної. Народжена дитина є немовлям, природною особистістю, яка не вміє промовляти. Разом з умінням говорити в неї з'являється розум і розуміння сутності того, що саме вона промовляє. А промовляє, позначає й означає людина те, що для неї самої виступає як її власна внутрішня сутність, яку вона просто не здатна утримати в собі самій. Тому мова - це внутрішній глос народної душі, яка водночас є її логосом, законом, духовним фундаментом. Народної як у сенсі суспільно-громадської сутності людини, так і в сенсі того, що вона як мікрокосм є носієм загально родового логосу, який промовляє індивідуальним голосом, але про спільне для всіх людей.

О. Федик розглядає мову як «систему духовного життя людини», як «ідеальну дійсність», як «національний зображально-гносеологічний та адоративний адекват [172, с. 38]». Такий підхід уможливив проникнути у глибину мовної природи з її чотиривекторним спрямуванням: людини до Бога, людини до людини, людини до дійсності, людини до самої себе. Ця чотиривекторність «здійснюється у мові, через слово, а всі разом вони являють собою цілісність духовного ества людини, її духовного становлення та духовного життя». Мова виступає духовним проводирем людини та «ідеальною другою дійсністю [172, с. 63]», що трансформує реальність у категорії, які є інтелектуальним та духовним інструментом людини.

За В. Гумбольдтом знаємо, що мова стає творцем народу з цієї простої причини, що «мова не продукт діяльності (ergon), а діяльність (energia)». О. Федик накладає цю функцію на українські культурно-історичні реалії, зауважуючи, що саме з мовної проблеми декілька разів починалося відродження нації. Ця закономірність виявила себе і в нашу добу, коли в 1989 році було засновано Товариство української мови імені Тараса Шевченка, яке започаткувало новітнє відродження України як держави.

Той процес, який у нас в Україні йшов дотепер під назвою «відродження української мови», в основному являв собою саме створення об'єктивних умов для її відродження. Так після проголошення незалежності в нас було створено необхідну законодавчу базу, що закріпила українську мову в якості державної - мови центральних каналів телебачення, реклами, державної служби, органів влади, вищих навчальних закладів. Це забезпечило перехід до її використання в цих сферах, але рівно настільки, наскільки кількісно і якісно міг спрацювати суб'єктивний фактор. А він спрацював слабкіше за все у великих містах, а також на Півдні і Сході нашої країни.

Поте треба знати, що сьогодні в російськомовному середовищі сучасних великих міст, а також Півдня і Сходу України різкого переходу на українську мову з російської бути не може. Мова функціонує за своїми

законами, і при нинішніх демографічних умовах не можна «зламати» одразу мовну ситуацію, що складалася десятиліттями, а то й сторіччями.

Для мовних процесів в Україні дуже важливо враховувати два моменти: використання української мови вдома (в сім'ї) і використання її в громадських місцях і громадському житті.

Мова являє собою не що інше, як константи історичного буття народу, є підтвердженням незаперечності його існування не лише у вигляді психофізіологічного тілесного стану, яким він є в безпосередньому сучасному сприйнятті, але й у вигляді об'єктивного духу минулих поколінь, який багато в чому визначає сучасне буття, є для нього вирішальним. Ці константи у вигляді влучних, стислих, коротких і зрозумілих максим організації індивідуального і сумісно-колективного, громадського способу життя і конституують людей у народ як органічну соціокультурну духовно споріднену спільноту. Саме в них кожен індивід, особливо в критично-відповідальні періоди свого життя, вбачає опору для власної світоглядної свідомості; саме вони є для нього і для народного загалу спільними основами і природного, і суспільного буття, без яких воно втрачає статус гармонійної впорядкованості світоустрою і гарантії душевного спокою.

Мова - це код, паспорт і голос народу. Тому закономірно, що розуміння сутності та місії мови як людино- та українознавства і українотворення зумовило внесення феноменів української мови до Державного стандарту освітніх предметів, затверджених Кабміном України 1998 року.

Саме мова, слово, як писав славетний К. Ушинський, є найціннішим скарбом кожного народу, ознакою його життя і безсмертя, оскільки втілює в собі всю його історію, природу, культуру, ментальність, історичну місію. Тож навіть нову державу може відновити народ, - наголошував К. Ушинський, - але коли померла мова в устах народу, помер і сам народ. Воскресити мову неможливо. Її треба берегти, любити та оберігати.

Демократизація суспільного життя призвела до еkleктичності громадської думки в питаннях державного статусу мови, нерозумінню того,

що поліетнічне і полікультурне суспільство - це сукупність індивідів, які, соціалізуючись, створюють його соціально-духовні структури. Крім цього, ці структури роблять його досить консервативним. Потрібно знати особливості формування і функціонування мов, суспільної свідомості, щоб мати можливість передбачувати соціальну політику, планувати соціальну динаміку таким чином, щоб уникати негативних наслідків.

Надмірна політизація мовного питання в країні вже призвела до протистояння Заходу та Сходу і Півдня України не лише стосовно статусу і переважання однієї з двох мов, а навіть у стратегії і тактиці регіональної мовної політики. Ситуація, що склалася, не сприяє консолідації населення України в українську політичну націю, що ототожнює себе з Україною, а не з Росією та СРСР. Мовний фактор занадто болючий. Необхідно враховувати, що велика кількість населення нашої країни пройшли крізь потужну ідеологічну обробку щодо того, що вони є «єдність» - «радянський народ», чим нівелювались і національне самовизначення, і національна самосвідомість, а культурі і мистецтву дозволялось бути національними лише за формою. Саме через це в мовному питанні потрібні не політичні спекуляції, а витримка і толерантність. Потрібна повсякденна, копітка робота владних структур, засобів масової інформації, вчених-мовників, закладів освіти і культури, громадських організацій, спрямована на пошук шляхів гармонізації духовних та культурних потреб народів нашої багатонаціональної країни в процесі формування громадянського суспільства.

Ролі національної мови в розвитку суспільства і консолідації народу, мовним контактам України з іншими країнами присвячені фундаментальні праці відомих в Україні фахівців-дослідників в царині мови О. Чередниченка «Про мову і переклад» [176] і О. Федик «Мова як духовний адекват світу» [172].

Серед функцій, які повинна виконувати національна мова, О. Чередниченко виділяє як найголовнішу - її об'єднавчу роль. Виокремлення

національного колективу мовців з-поміж інших відбувається завдяки мовним ознакам, хоча у цьому процесі важливими є також інші (географічні, етнокультурні та соціальні) чинники. Але для того, щоб розвинути свою власну мову, потрібна тверда воля народу і тверда влада, бо брак політичної влади, яка мала б підтримувати національну мову, має «негативні наслідки не тільки в плані соціального функціонування мови [176, с. 9]», а й у розвитку її складових (правопис, словник, граматики тощо).

Далі він зазначає, що «об'єднавча функція мови зберігається доти, доки вона (мова) чітко вирізняється з-поміж інших мов завдяки наявності власної норми [176, с. 12]». Якщо ж мова розчиняється у якійсь вторинній мовній структурі, то це гальмує виконання нею об'єднавчої функції внаслідок втрати соціального престижу. Подібну загрозу, відзначає автор, таїть у собі українсько-російський суржик.

Об'єднавча функція мови зводиться нанівець, якщо вона не підтримується самими мовцями та державними інституціями, коли відсутня цілеспрямована мовна політика щодо національної мови. На жаль, саме така мовна ситуація існує в сучасній Україні. Україна - багатонаціональна держава, тому держава повинна підтримувати мови етнічних меншин, але, в першу чергу, вона мусить дбати про утвердження мови титульної нації, яка повинна бути мовою міжнаціонального спілкування, мовою об'єднання представників різних націй.

Захист мов етнічних меншин, зазначає автор, не повинен «переходити межу, за якою може відбутися руйнація національно-державної єдності. Захист цих мов, як правило, не означає їх правового прирівнювання до національної державної мови. Саме їй належить символічна функція об'єднання поліетнічної нації в єдиному державному колективі [176, с. 14]».

Особлива загроза для слаборозвинених мов існує саме тепер, у період всеохопної глобалізації, яка сприяє утвердженню потужних цивілізаційних систем, при чому слабкіші системи стають другорядними. Важливою передумовою цих процесів є вибір мови. Дедалі ширше завойовує

транскордонний інформаційний простір англійська мова, якою тепер користуються близько 800 млн. людей. Процеси глобалізації мимовільно спонукають людей оволодівати світовими мовами і насамперед англійською, внаслідок чого багато людей стають двомовними чи й багатомовними. Двомовність, попри свої позитивні сторони, може призвести до втрати національної ідентичності та відмови від рідної мови. Однак, як відзначає автор, «історичний досвід показує, що навіть за дуже несприятливих зовнішніх умов, коли вживання першої мови білінгвів усіяко обмежується колоніальною владою, відмова від неї на рівні цілого колективу мовців спостерігається досить рідко, оскільки саме перша, рідна мова виконує функцію об'єднання мовців у національній спільності». Але якщо комунікативна потужність першої мови є слабкою, а сфера вживання обмеженою, виникає перспектива її поступового витіснення другою, більш уживаною мовою, як це є в Білорусі. Додамо, що загроза рідній мові існує і в Україні, хоч, звичайно, не такою мірою, як у Білорусі.

У більшості європейських країн мовна політика спрямована на всіляку підтримку національної мови, забезпечення її домінування в суспільному житті, у сферах освіти, управління, масової інформації, культивується горизонтальний тип масової двомовності чи багатомовності. Така політика сприяє відкритості сучасних суспільств і водночас захищає їх від розчинення у глобалізованому світі, забезпечує підтримку власної ідентичності шляхом збереження національних лінгвокультурних цінностей. І хоча в цих країнах і відчутний тиск глобальних мов, який породжує інтерференцію, сприяє проникненню численних мовних і культурних запозичень, їх використання не становить жодної загрози для корінної мови і культури. Навпаки, у випадку, коли ці запозичення сприяють збагаченню національної мови, розширюють її концептуальну базу, вони з часом сприймаються корінною мовою, закріплюються в її основному словнику.

Означений автор має рацію стверджуючи, що в ситуації, коли другій (чужій) мові надається вища ціннісна позиція, ніж першій (так звана

вертикальна двомовність), відбувається звуження сфери вживання першої (рідної) з розширенням застосування другої мови білінгвів, які прагнуть надати їй офіційного статусу. Надання такого статусу приведе до законодавчого закріплення переваг, які вже й так має друга мова, що може спричинитися до втрати першої національної мови [176, с. 19].

Як пише О. Чередниченко, у європейських країнах громадян всіляко заохочують до вивчення другої мови (переважно англійської), для цього створюються необхідні умови, але там не роблять жодних кроків для юридичного захисту цієї другої мови, а всі внутрішньодержавні комунікації, надто на офіційному рівні, залишаються сферою вживання лише національної державної мови.

Визначальною особливістю сучасної мовної ситуації в Україні є, як відомо, співіснування з одночасною неминучою конкуренцією в різних сферах суспільного життя і в різних регіонах двох основних мов спілкування населення країни - української як мови її корінного народу, яка вже близько 20 років має статус державної мови країни і за цей час помітно розширила полк свого функціонування, і російської - як мови не тільки етнічних росіян (бл. 17,3 % населення), а й основного засобу спілкування близько половини населення, яка все ще зберігає за собою домінуючі позиції в мовному житті України, завойовані протягом останніх трьох століть. Поряд з цією основною лінією мовної ситуації, відповідно, мовної політики країни існують менш помітні, але, звичайно, не менш важливі для демократично-правового суспільства лінії - вже не загальнодержавного, а регіональних масштабів, це перш за все проблеми мови кримськотатарського народу на території АРК, який також офіційно визнано як корінний народ України й, відповідно, один із її державотвірних етносів, а також кількох мов, яким загрожує повне зникнення і народи - їх носії - не мають своєї державності за межами України (гагаузької, караїмської, урумської), і русинської мови - у разі дальшого розвитку ситуації з трактуванням її як мови, згідно з концепцією ідеологів політичного русинства, окремого, четвертого із східнослов'янських народів

(остання проблема, втім, поки що не стала в Україні або, вужче, в закарпатській області об'єктом правового регулювання - на відміну, зокрема, від сусідньої Словаччини).

Складність мовної ситуації в країні виявляється насамперед у співвідношеннях між обсягами й пріоритетністю функціонування української і російської мов як мов, найпоширеніших за вживанням у країні: по-перше, в тому, що поділ населення за мовним принципом на україно- і російськомовне далеко не завжди збігається з його поділом за відповідним етнічним принципом, по-друге, в тому, що масиви проживання україно- і російськомовного населення далеко не завжди поділені за відповідним регіональним принципом, і, по-третє, в тому, що, крім звичайної для різномовного населення диференціації за мовно-культурними орієнтаціями, в сучасній Україні вона набула виразних політико-ідеологічних і навіть конфесійних нашарувань, зокрема й напруження за регіональним принципом.

В Україні з кожним роком незалежності все гостріше дискутується питання мовної політики, науковці різних напрямів намагаються визначити основні пріоритети мовної політики та дати ґрунтовний аналіз мовній ситуації. Так, І. Лопушинський, М. Стріха, О. Куць, С. Шумлянський, Г. Удовенко, О. Крисанова, А. Погрібний, В. Радчук, Л. Масенко та інші неодноразово порушували на шпальтах різних видань питання про гостроту та проблемність визначення щодо мовних питань в сучасній Україні.

В цьому контексті важливо здійснити аналіз наявних у вітчизняній науковій теорії визначень поняття «мовна ситуація», окреслення її меж та механізмів реалізації.

«Де та ланка, ухопившись за яку, можна розв'язати увесь складний комплекс мовних проблем в Україні, що тягнуться з минулого довгим ланцюгом», - вкотре ставить питання відомий не тільки в Україні, а й за її межами мовознавець В. Радчук, який уже багато років досліджує проблеми мовної ситуації та мовної політики [145, с. 121-158].

Мовна ситуація - один з найважливіших об'єктів соціолінгвістики, який звичайно характеризується за якісними і кількісними й оцінними параметрами. Дослідження В. Бріцина «Мовна ситуація в УРСР і актуальні питання розвитку соціолінгвістичних досліджень» - це, мабуть, одна з перших офіційних спроб проаналізувати тодішню (радянську) мовну ситуацію. Ця робота відзначається суперечливістю і непослідовністю. З одного боку, в новій суспільній атмосфері лінгвіст не міг не визнати реформованості російсько-українських мовних відносин, з іншого - намагається виправдати й зберегти головні принципи радянської мовної політики, які спричинили подальший викривлений мовний розвиток України [34, с. 4-24]. Нежиттєздатність запропонованої моделі розв'язання мовних проблем невдовзі довів розвиток суспільно-політичних подій. Ще до появи друком збірника «Функціонування і розвиток сучасних слов'янських мов», який містив зазначену статтю В. Бріцина, 28 жовтня 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», що надавав українській мові статус державної.

Після прийняття Закону «Про мови в Українській РСР» з'явилися окремі спроби вивчення функціонального розподілу української та російської мов з метою практичної його реалізації, зокрема в освітній сфері. Так, у 1990 році Навчально-методичний кабінет вищої освіти Мінвузу України провів дослідження мовної ситуації у вищих навчальних закладах Східного, Південного та Центрального регіонів республіки. Дослідження було проведено шляхом анкетування 600 студентів і 500 викладачів. Його результати опубліковані у статті І Крилової «Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (соціолінгвістичний аналіз) [99, с. 44-50]».

Як показало опитування, попри те, що показники вживання української мови у ВНЗ зазначених регіонів чисельно значно поступалися показникам вживання російської мови, майже дві третини опитаних викладачів і студентів були готові в разі створення сприятливих умов перейти до

вивчення / викладання навчальних дисциплін українською мовою [99, с. 44-45].

Аналізу мовної ситуації й мовної політики України кінця 1980 - 1990-х рр.. присвятив кілька розвідок О. Тараненко. Мовознавець аналізує суспільно-політичні й мовні процеси, пов'язані з утвердженням української мови в статусі державної, явище українсько-російської двомовності, функціональний і територіальний розподіл використання двох мов, мовну політику України часів незалежності. Дослідник характеризує українсько-російську двомовність кінця 1980 - 1990-х рр.. як диглосну, при якій вживання в соціумі двох мов «було виразно розмежованим у функціонально-аксіологічному плані» - із закріпленням їх за різними стилями, сферами вживання й суспільного життя та протиставлення на шкалі цінностей суспільства як вищого і нижчого функціональних типів мовних систем. Водночас, як зауважує мовознавець, порівняно, наприклад, зі станом на 1917 р., диглосія не є абсолютною. Щодо закону «Про мови в Українській РСР» 1989 р., О. Тараненко відзначає його «ліберальність і недостатню конкретність», а загальнодержавну мовну політику України після здобуття незалежності характеризує як «помірковано-обережну й недостатньо послідовну».

До соціолінгвістичних досліджень мовної ситуації України можна частково віднести масштабне опитування, проведене Київським міжнародним інститутом соціології в 1991 - 2003 роках у різних регіонах України. Метою опитування було визначення регіональних особливостей поширеності вибору української чи російської мови з особливою увагою до виявлення розбіжностей між етнічною само ідентифікацією індивідів та їхньою мовною поведінкою. За результатами дослідження складено низку таблиць, що ілюструють розподіл населення України в 2003 р. за етнічними, мовними та лінгвоетнічними групами у п'яти регіонах України - західному, західно-центральному, східно-центральному, південному й східному,

виявлено динаміку змін у розподілі населення за мовою використання у двох періодах державної незалежності України.

Продовженням соціолінгвістичного дослідження щодо мовної ситуації в країні можна вважати напрацювання Наукового інституту соціологічних досліджень, про що засвідчує аналітична записка зазначеного інституту «Мовна ситуація в Україні: тенденції громадської думки у 2005 - 2006 рр. та пропозиції щодо державної мовної політики». Мета аналітичної записки - оцінка стану громадської думки стосовно становища української мови в суспільстві та внесення пропозицій щодо зміцнення статусу державної мови.

У записці використані дані таких соціологічних та соціально-психологічних досліджень:

1) «Українське суспільство» - соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України 1992 - 2006 рр. (останній замір - квітень 2006 року, обсяг вибіркової сукупності - 1800 респондентів, охоплені всі області України, міста Київ та Севастополь);

2) психосемантичне дослідження мовних вподобань студентів, проведене Інститутом соціальної та політичної психології АПН України (травень 2006 р.) у дослідженні взяли участь 1800 студентів 1-4 курсів класичних і педагогічних університетів Вінниці, Запоріжжя, Києва, Луганська, Луцька, Львова, Одеси, Сімферополя та Чернігова (по 200 осіб в кожному з міст);

3) масове опитування громадян (в межах моніторингу суспільно-політичної ситуації в Україні) Інституту соціальної та політичної психології АПН України (3 - 5 серпня 2006 року за квотною вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Опитано 1257 респондентів).

За висновками аналітичної записки науковці інституту стверджують, що спостерігається поглиблення поділу суспільства за мовною ознакою. Загостренню поляризації ставлення населення України до мовних питань сприяли активні спекуляції мовними гаслами політичними силами у

виборчих кампаніях останніх років. Питання статусу мов в Україні стає вагомою підставою для політичних конфліктів. Опитані здебільшого обстоюють пріоритети саме для тієї мови, яка відповідає їх національній ідентичності і домінує в регіоні їх проживання, що свідчить про зниження рівня мовної толерантності в українському суспільстві. Загострення мовного питання стає перешкодою для процесу формування єдиної української громадянської ідентичності. Мовний поділ накладається на поділ суспільства за ставленням до історії країни, за регіональними політичними уподобаннями, за вектором її цивілізаційного вибору (Захід-Росія). Отже, виникає загроза протиставлення україномовних та російськомовних громадян, що зрештою може призвести до формування двох полярних, самодостатніх громадянських ідентичностей, локалізованих в різних регіонах держави.

Викликає стурбованість той факт, що потенційну соціально-політичну базу для політичних конфліктів навколо мовного питання складають найактивніші прошарки суспільства: молодь та мешканці міст зрілого віку. Можна стверджувати, що такі уподобання були сформовані у даній категорії населення в процесі громадянської соціалізації в Радянському Союзі. У роки незалежності представники цієї категорії почали звикати до нового мовного становища в країні. Проте сьогодні їхні внутрішні переконання (уявлення) щодо становища мов в Україні знову активно підживлюються засобами масової інформації, діями та пропагандою представників влади, «лідерами думок» (у тому числі представниками масової популярної культури), що користуються їхньою довірою.

Для толерантного розуміння і сприйняття ситуації, що склалася в Україні в мовному питанні, очевидно, необхідно спочатку визначити та проаналізувати фактори, з яких чи на підставі яких формується мовна ситуація в країні. У сучасній соціолінгвістиці поняття «мовна ситуація» визначається як «притаманний суспільству спосіб задоволення комунікативних потреб за допомогою однієї або кількох мов».

Розглядаючи мову як систему, що функціонує в часі, просторі й суспільстві, важливо вивчати її в динамічній взаємодії. Мова - не просто система знаків, а сукупність і результат різноманітних відношень до навколишнього середовища. Ці мовні системи і підсистеми перебувають у взаємодії в конкретній етнічній спільноті або в адміністративно-територіальному об'єднанні. Члени відповідних мовних і мовленнєвих спільнот притримуються чітких соціальних настанов. Тобто, поняття «мовна ситуація» визначається не як будь-яка сукупність мов, а лише організована, тобто та, за якої мови вступають в тісну взаємодію не тільки в силу контактів між її носіями, але зв'язані також взаємним співвідношенням і континуативним та комунікаційним станом суспільства.

Мовна ситуація ніколи не буває сталою вона завжди перебуває в динаміці - тобто є змінною. Вона, як функціональна ієрархія мовних об'єднань, відображає реальний стан мовних колективів, змінюється внаслідок змін, які відбуваються в статусі цих мовних колективів, обумовлених об'єктивними причинами. Це все призводить до якісних змін та набуття нового статусу самих мовних об'єднань. Мовна ситуація трансформується під впливом тих заходів, які приймаються державою з метою функціонального перерозподілу мовних об'єднань.

Аналіз мовної ситуації в країні логічно розпочинати з фіксації стану знання і володіння населення мовами. Найбільш поширеними в Україні, відповідно до лінгвістичної статистики, є: українська мова - 68% населення, російська мова - 22%, німецька - 3%, угорська - 3%, румунська - 2%, білоруська - 1%, молдовська - 1%.

З метою визначення рівня знань населенням мов було здійснено соціологічне дослідження, проведене 10-31 травня 2007 року Інститутом соціології НАН України спільно з фірмою «Соціс».

За результатами цього дослідження, які узагальнив відомий науковець М. Шульга, українську мову досить добре знають у різних регіонах та типах населених пунктів у вікових і освітніх групах. Водночас, потребує уваги

підвищення рівня її знання на півдні і сході країні, а також росіянами і людьми іншого етнічного походження. Зважаючи на те, що всі школярі повноцінно вивчають українську мову, рівень її знання населенням зростатиме. Разом з тим, рівень знання російської мови, за самооцінками опитаних, залишається високим. Хоча, як визнають самі респонденти, у зв'язку з майже припиненням вивчення російської мови у школах знижується якість володіння російською мовою. Ці емпіричні дослідження, що російська мова українських носіїв далека від літературної норми, підтверджують і науковці.

Відповіді респондентів на запитання фіксують такі тенденції: по-перше, мова батьків респондентів також була неоднорідною, тобто ситуація українсько-російської двомовності існує в країні, в силу історичного розвитку, вже декілька поколінь; по-друге, регіонально картина мови батьків відзначається тим, що для західного регіону вона майже є монолітною - україномовною, а для інших регіонів - різною мірою строкатою; по-третє, батьки респондентів сільського походження переважно говорили українською, а батьки респондентів, що виростили у великих містах, - російською; по-четверте, чим старша вікова група опитаних, тим більша в ній частка батьків, що говорили українською; по-п'яте, частина батьків респондентів українського походження говорила українською мовою, а частина - російською; у респондентів російського походження практично всі батьки говорили російською мовою.

Отже, спираючись лише на вказані вище соціологічні дослідження, можна стверджувати, що мовна ситуація в Україні надто строката. На жаль, зазначені та інші соціологічні дослідження не подають мовної картини щодо інших двомовностей, як, наприклад, молдавсько-української, німецько-української, українсько-угорської, українсько-польської чи, скажімо, українсько-білоруської.

Відоме положення «знати мову означає перебувати у певному ментальному стані» включає мовознавство і лінгводидактику в

інтердисциплінарний контекст психолінгвістичних, етнокультурних, соціолінгвістичних, лінгвофілософських, логіколінгвістичних, когнітивних теорій. Введення поняття мовної картини світу дозволяє вбачати в мові спосіб осмислення дійсності з позицій конкретної культурно-етнічної спільноти, у полі національно-мовного, історичного та ментального концептів. В основу провідного у цьому плані етноцентричного принципу покладено розуміння мови як національно специфічного феномена, засобу виявлення і реалізації національного характеру, мовної концептуалізації світу.

Вивчення української мови в етнокультурному, психолінгвістичному аспекті відкриває перспективи встановлення національно специфічних категорій не лише у сфері мовних значень і форм, а й у самій поведінці, характері мовця, в системі його світобачення, сприйняття дійсності. За таким підходом у структурі моделей рідної мови відтворюється той особливий, власне національний дискурс, що властивий українству як етносу. Постає проблема інтерпретації українця як мовної особистості, окремого мовного типу з властивими йому рисами мовленнєвої діяльності. Національні ознаки стають визначальними в характеристиці мовної особистості; ця складова в свою чергу є важливим вектором української мови в її історичному, етнокультурному, типологічному осмислення.

Опанування українською мовою як найважливішим засобом національного виховання не лише забезпечує комфортне існування індивіда в суспільстві, а й дає змогу виробити систему загальнонародних, національно зумовлених уявлень, пізнати національний характер, окреслити мовний тип особистості.

Відомо, що рідна мова виступає могутнім чинником відображення дійсності в її національному виявленні. На ґрунті національної мови створюється система понять, що визначає зрештою лінгвістичну картину світу. В процесі оволодіння національно-мовними категоріями, що відтворюють спосіб життя, світобачення українця, розвивається національна

самосвідомість. Саме тому звернення до мовних компонентів із національною орієнтацією сприяє духовному, культурному збагаченню людини, забезпечує високий рівень міжетнічних відносин.

Проблема набуває особливої ваги в умовах утвердження української національної школи, коли змінюються лінгводидактичні пріоритети, зокрема незрівнянно зростає значення національно-специфічного, окремого в мові, традиціях, звичаях українців. Водночас виникає потреба впроваджувати етнолінгводидактичні принципи, спираючись на надбання таких наук, як етнопедагогіка, етнопсихологія, культурологія, фольклористика тощо.

Загалом до трактування ролі мови у процесі самоідентифікації нації і державотворення існує два основні підходи:

1. Мова розглядається як могутній чинник консолідації держави і відповідно один з ефективних чинників державотворення.
2. Мова розглядається як похідна політичних, економічних, культурних та інших процесів.

Важливо визначитися зі ставленням до цих підходів і виробити відповідну стратегію мовної політики.

Протягом усієї історії України мовний чинник значно впливав на перебіг соціокультурних процесів у середині країни та її відносини з іншими державами. Це обумовлено тим, що мовна проблема не локалізується у сфері суто мовних явищ і відносин, а пов'язана з цілою низкою феноменів, що стосуються соціокультурних аспектів буття суспільства. Для вироблення стратегії мовної політики з метою використання її потенціалу у справі консолідації нації необхідно дати відповідь на запитання, в яких аспектах і яким чином мова реалізується як чинник консолідації держави та самоідентифікації нації, визначити взаємозв'язок і взаємовплив мови та інших зрізів суспільного життя - політичних, національних, культурних, регіональних.

Збільшення кількості соціальних подій призводить до ущільнення реального часу і породжує у носія мови відчуття зменшення його лінійного

обсягу. Відтак соціальний час під впливом динаміки економічних, соціально-політичних й семіотичних процесів піддається своєрідній компресії, яка здатна впливати на характер перебігу комунікативних подій і, відповідно, «тягне» за собою зміни у функціонуванні мовних засобів. У цих процесах створюються нові текстові, мовні і комунікативні прецеденти, котрі відкривають перспективу подальшого їх закріплення в мовному душі.

Поряд з впливом фактору часу на процес породження висловлення і тексту, однією з особливостей сучасного періоду в розвитку мов і мовних ситуацій є розширення соціокомунікативних сфер і ускладнення форм функціонування мови за рахунок формування різних дискурсів. З розвитком суспільства ті сфери життя людини, де мовна діяльність не посідала раніше ключового місця і лише супроводжувала певну діяльність (наприклад, діяльність, пов'язану з накопиченням матеріальних ресурсів; діяльність, пов'язану зі здійсненням владних функцій чи розв'язанням конфліктів військовим шляхом) заступили місце комунікативній діяльності. Це мало наслідком породження і культивування різних дискурсивних практик, які виформовували відповідні дискурси в їх сучасному вигляді - політичній (програми партій, політичні декларації, парламентські дебати, політичні виступи), юридичний (кодекси законів і коментарі до них, договори, мовленнєві жанри адвокатської практики, судочинство і под.), мас-медійний (публікації в мас-медійних виданнях, теле- і радіопередачі, інтерв'ю і под.), рекламний (тексти відео- і радіо реклами, щитова реклама як атрибут міського середовища, текстова реклама в пресі); комп'ютерний дискурс. Останній, з одного боку, будучи протиставленим безпосередньому спілкуванню, характеризується в соціальній комунікації маркованістю, а з іншого, - реалізуючи в комп'ютерному режимі ті чи інші мовленнєві жанри, зменшує сегмент їх функціонування, ущільнюючи «територію» безпосереднього спілкування.

Ще однією важливою особливістю сучасного періоду розвитку мови стає посилення конкуренції між мовами світу. Вона є наслідком загальної

інтенсифікації соціально-політичних процесів, з одного боку, а з іншого, - викликана інтенсифікацією в сучасному світі процесів інформаційного обміну. Натомість, якими б не були причини такої конкуренції, вона залишається реалією сучасного функціонування мов світу, в якому одні мови, втрачаючи свою демографічну і комунікативну потужність, поступово наближаються до маргінальних або наполовину мертвих мов, інші, навпаки, активізують свій вплив і відроджують утрачені функції. Симптоматично те, що у сучасних наукових дослідженнях лише одна зі світових мов - англійська, асоціюється з глобалізацією.

Характерною особливістю глобалізаційного періоду стала раціоналізація ставлення до мови і в цілому збільшення в соціальній комунікації рефлексії щодо мови. Загалом ставлення до мови як елемент рефлексії окремої людини, мовної спільноти чи соціуму модно розглядати як у синхронії в аспекті порівняння особливостей національного ставлення до мови в різних країнах, так і у діахронії в аспекті еволюції домінуючих настановлень по відношенню до мови в різні історичні періоди, які пов'язані з рівнем розвитку суспільства, матеріальним виробництвом, стилем життя, типом культури. Щодо контексту глобалізаційного періоду, то тут слід наголосити на тому, що якою би не була національна специфіка ставлення до національної мови (мов) у конкретних сучасних соціумах, очевидною є певна спільність рефлексії по відношенню до мови, сформована невід'ємними реаліями життя та набутим завдяки їм соціокомунікативних досвідом.

Аналізуючи результати успішної діяльності викладачів вищих навчальних закладів, учителів загальноосвітніх шкіл, можна стверджувати, що таких успіхів вони досягають завдяки створенню особистої, автономної мовної території, індивідуального, частіше багатомовного простору у навчанні та поза аудиторній роботі, де задіяний весь арсенал мовних стратегій стосовно особистості учня, студента, про які говорив В. Сухомлинський.

Система мовних тактик містить потужний заряд завдяки використанню численних «мов» освітнього простору в мовній та комунікативній поведінці викладача. Серед пріоритетних виділяють три підходи [161, с. 45]:

- мнемотехнічний (із виходом на проблемне, знаково-контекстне навчання, що передбачає дотримання принципу поліпрофільності, поліпредметності з врахуванням спеціалізації студентів;
- соціокультурний (з ціннісною спрямованістю змісту);
- лінгводидактичний (з семіотичним аналізом), інтерактивний підхід з емоційно-позитивним забарвленням освітнього процесу.

Вдосконалення особистої мовної стратегії пов'язане з формуванням різних рівнів цього простору: індивідуального мовного тезауруса та інтелекту, індивідуальної мовної стратегії та простору.

В основі індивідуального мовного тезауруса - словесні та жестові мови, що є провідними ознаками мовного інформаційно-освітнього простору.

Рівень індивідуального мовного інтелекту припускає здатність конкретної людини використовувати особистий мовний тезаурус (словник) для індивідуального вирішення різноманітних вербальних і невербальних ситуативних завдань (від репродукції до творчого пошуку).

Індивідуальна мовна стратегія - це здатність особи використовувати у всій повноті свій мовний інтелект (насамперед мовні стратегії поведінки) для конструктивного аналізу різноманітних комунікативних тактик поведінки, а також для усвідомлення своєї індивідуальності, своєї неповторності та унікальності.

Рівень індивідуального мовного простору розглядається як здатність людини вільно встановлювати зв'язки і відносини з мовними просторами інших людей відповідно до духовно-етичних цінностей, моральних і етичних норм вербальної та невербальної поведінки, а також з напрацьованим досвідом спілкуватися в соціокультурних просторах.

Мовний статус викладача передбачає насамперед повну ясність розуміння проблеми формування цілісного полікультурного освітнього

простору, одним з головних аспектів якого є мовний, а точніше, багатомовний. Крім цього, викладач повинен реалізовувати за допомогою різноманітних мовних засобів-символів освітнього простору думку про те, що всі компоненти загальної освіти взаємозв'язані, взаємозумовлені. З одного боку, уміння без знань неможливі; будь-яка діяльність, навчання, спілкування немислимі без знань і умінь. З іншого боку, вихованість - це адекватна знанням поведінка в тому соціокультурному просторі, до якого формується конкретне емоційно-творче, позитивне ставлення, що виражається через вербальні й невербальні символи багатомовного освітнього простору особи.

Багатомовний інформаційно-освітній простір, середовищем функціонування якого є колектив школи чи ВНЗ, а носієм особа студента та викладача, відображає їхню поведінку. Свого часу А. Макаренко писав, що «вихованець сприймає вашу душу і ваші думки не тому що знає, що у вас в душі, а тому що бачить вас, слухає вас». Нехтування цим аспектом діяльності викладача або його повне ігнорування перешкоджає становленню студента.

Іншими словами, викладач не тільки усвідомлює, але й упроваджує в практику такий підхід до створення освітнього простору, в основі якого лежить багатомовний принцип, а також принципи єдності змістовної та процесуальної сторін діяльності, відповідності освіти у всіх його елементах і на всіх рівнях конструювання вимогам розвитку суспільства, науки, культури та особи.

Отже, провідною позицією стає багатомовна освіта, що дозволяє студентам правильно орієнтуватися в сучасному глобальному інформаційному просторі, усвідомлювати його як сукупність досягнень людського суспільства, готуватися до взаєморозуміння і продуктивного спілкування представників різних культур, розширювати доступ до іноземної «мовної матриці» та налагоджувати міжнародні мовні телекомунікаційні зв'язки. Зрештою особа повинна отримати уявлення про різноманіття і

самоцінність різних культур, уміти орієнтуватися в сучасному суспільстві, вирішувати проблемні завдання.

Багатомовна стратегія передбачає пронизування нею всього:

- від змісту занять до технологічного процесу;
- від організації роботи самого вчителя, його робочого столу до організації розумової, професійно-педагогічної техніки;
- від самостійної роботи на уроці до активної, діяльної участі в роботі науково-практичної конференції, олімпіади, конкурсу;
- від стосунків з одним учнем до відносин з цілим шкільним і позашкільним колективом (учнів, учителів, батьків, сімей);
- соціокультурна і комунікативна компетентність у всіх сферах життєдіяльності і т. і.

Реалізація цих багатомовних компонентів дозволить говорити про справжню демократизацію життя, розвиток духовної культури, моральності особи, реалізацію її творчого потенціалу, подолання її обмеженості, про виховання відповідального ставлення до праці.

У світлі сказаного головний шлях на впровадження мовних стратегій сьогодні потрібно визначити так: не передача мовних знань, а створення ситуації співпраці, спільного осмислення і співпереживання, де вчитель виступає як консультант для того, щоб поставити учня в дану ситуацію пізнавальної діяльності, коли навчальні завдання стали для нього життєвими.

Згідно з концепцією впровадження мовних стратегій за основу беруться такі позиції:

1. Реалізація інтеграційних процесів в освіті вимагає насамперед високоосвіченого, чутливого до ситуації викладача і зверненого в майбутнє учня. Викладач-вчитель впливає своєю особою на студентів, сам при цьому розвиваючись і удосконалюючись. Особа викладача - одна з головних складових психолого-методичного забезпечення мовного освітнього простору. Це передовсім професійні знання і уміння, педагогічні здібності, педагогічна техніка викладача).

В рамках означеної вище концептосфери особливої значущості набуває необхідність розвивати уміння управляти своєю поведінкою (міміка, пантоміміка; управління емоціями, настроєм; зняття зайвої психічної напруги, створення творчого самопочуття, а також соціально-перцептивні здібності - увага, спостережливість, уява - і техніка мови - дихання, постановка голосу, дикція, теми мови).

Дидактичні, організаторські, конструктивні, комунікативні уміння; технологічні прийоми висування вимог, управління педагогічним спілкуванням, організації колективних творчих справ і т. ін. складають другу групу компонентів педагогічного професіоналізму в реалізації мовних стратегій та забезпечують встановлення інтенсивних професійних педагогічних контактів.

В умовах багатомовного освітнього простору формування згаданих вище умінь викладача ми пов'язуємо з використанням різноманітних знаків-символів, що становлять основу індивідуального мовного тезауруса та інтелекту індивідуальної мовної стратегії в особистому мовному просторі викладача.

Наприклад, «жестові мови» допомагають виділити головне, частіше за все випереджають хід висловлюваної думки. Міміка, як і жести, підвищуючи емоційну значущість інформації, сприяють кращому її засвоєнню. У свою чергу, студенти «читають» обличчя вчителя, вгадуючи його настрої. Тому важливо показувати на обличчі і в жестах лише те, що стосується справи, сприяє здійсненню навчально-виховних завдань.

Якісне володіння культурою усного і письмового мовлення (йдеться про рідну мову) створює передумови для творчої реалізації особи викладача, оскільки «концептосфера мови - це в естві концептосфера культури [161, с. 47]».

Якщо говорити про національну мову в якості складового елемента культури, показника її багатства, то слід мати на увазі, що концепти виникають як відгуки на попередній мовний досвід людини: поетичний,

прозаїчний, науковий соціальний і т.д. Концепт тим багатший, чим ширший національний, класовий, професійний, сімейний і особистий досвід людини, що користується концептом. У сукупності потенції, що відкриваються у словниковому запасі окремої людини (як і всієї мови в цілому) дослідники називають «концептосферами» [35].

Індивідуальна мовна стратегія вчителя (викладача), в основі якої міститься «концепт» рідної мови, дозволяє оптимізувати інтеграційні процеси в освітньому просторі, будучи найважливішим чинником підвищення педагогічного професіоналізму.

2. Сучасні освітні орієнтири у навчанні ґрунтуються на принципі формування цілісного освітнього простору одним із головних аспектів якого є мовна цілісність як на рівні шкільної багатомовної освіти, так і на рівні професійно-педагогічної освіти. Це означає «актуалізацію» проблеми мовного простору всіх, хто стає учасником освітнього процесу. Осмислення професійної мовної поведінки вчителя, аналіз власних комунікативних можливостей, а також розробка типології комунікативного простору навчального процесу - все це дозволить зв'язати основні проблеми функціонального погляду викладача на мову.

Багатомовний освітній простір як специфічне середовище соціокультурного спілкування повинен формуватися на основі уявлень, визнаних всіма його учасниками. З цим пов'язане найважливіше завдання формування мовних стратегій. Інше завдання полягає в тому, щоб забезпечити вільний розвиток спектру альтернативних програм та їх взаємодії [161, с. 48]. У рамках його розв'язання особливого значення набуває розширення доступу викладачів та студентів до іноземної «мовної матриці», що вивчається. Умова ефективної взаємодії між ними - установка на конвергентний «діалог згоди», а не на суперечність.

3. Сучасна мовна освіта пов'язана з переходом від формально-семантичного до семантико-функціонального погляду на мову. Це викликано необхідністю налагодження міжнародних мовних телекомунікаційних

зв'язків, освоєння комунікативних функцій мови та тягне за собою ряд змістовно-методичних наслідків.

Новий наочний зміст потребує і нових змістовних форм викладання. Зокрема, це переорієнтація лекційних форм на лабораторно-практичні форми, де аналіз мовного матеріалу, занурення в «мову» і бачення її об'ємності, поліфункціональності, а «взаємодія» з мовою не тільки зроблять учасників навчання його суб'єктами, а й підвищать суб'єктний статус мови. Освоєння найважливіших комунікативних дій сприятиме зміні та вдосконаленню індивідуальної мовної стратегії викладача.

Функціональний підхід до мови неминує пов'язаний з інтеграційними аспектами освіти. Мова, будучи, за відомою метафорою, «будинком буття», пов'язана із світоглядом особистості, історією країни, взаємодією різних культур. Іншими словами, рідна та іноземна мови покликані допомогти студентам долучитися до найкращих зразків повсякденного і ділового мовного спілкування.

Діалогові лекції, рольові ігри, знаково-контекстна технологія, «круглі столи», мікроконференції, відкриті відеоуроки, конкурси і олімпіади для викладачів - лише деякі з численних організаційних форм, які застосовуються для реалізації мовних стратегій. При цьому оволодіння різними аспектами мовних стратегій має бути спрямоване на: а) використання прийомів мнемотехніки, що припускає вихід на знаково-контекстне навчання; б) поліпредметний, поліпрофільний характер навчання, який не перешкоджає подальшій спеціалізації; в) соціокультурна ціннісна спрямованість змісту завдань включає культурологічні елементи; г) лінгводидактична тактика вимагає семіотичного аналізу; ґ) інтерактивний підхід має емоційно-позитивне забарвлення; д) ускладнення відбувається за рахунок виконуваної діяльності: від активної репродуктивної і частково пошукової до творчої [161, с. 49].

Таким чином, важливо підкреслити, що лише співтворчість викладача та студента, що передбачає комунікативний підхід до освоєння

інформаційно-освітнього простору, здатний повною мірою забезпечити розуміння обома учасниками його цілісності. Саме в цілісності і одночасно поліфонічності освітнього простору вбачається можливість якнайповнішої реалізації творчих потенцій викладача та студента, а також ефективного становлення мовного простору особистості, що розвивається [35].

Співтворчість викладача та студента, основою якої слугує різноманітна діяльність (осягнення навчальних предметів, спілкування тощо) сприяє розробці перспективної технології навчання творчості у сучасному освітньому процесі. Співтворчість розглядається, з одного боку, як плідне спілкування вчителя і учня за допомогою мовної діяльності (невербальні й вербальні, мовні та комунікативні стратегії). З іншого боку, співтворчість розуміється як спільне перетворення дійсності, а точніше, створення нової педагогічної реальності, важливою ознакою якої є її багатомовний та полікультурний характер. Творче взаємозбагачення виявляється у розширенні функціонального поля діяльності обох учасників освітнього процесу, а також у формуванні їхнього особистого мовного статусу у цьому просторі.

Сказане означає, що чим повніше виявляються творчі функції, тим продуктивніший процес спільної діяльності, спрямованої на оновлення змісту освіти, її технологічної бази. Із вищесказаного випливає також таке твердження: чим вищий творчий потенціал студента (учня), тим вищі й складніші професійні та комунікативні завдання доводиться вирішувати викладачу (вчителю).

З огляду на зростання значення творчої самореалізації особистості в умовах трансформаційних суспільних змін, свободи вибору стратегії і тактики навчання, надання рівних можливостей для кожного у використанні засобів вербальної і невербальної поведінки стають необхідною умовою здійснення на практиці впровадження мовної стратегії. Звернення до досвіду педагогічної практики дозволяє виокремити декілька найголовніших

педагогічних мовних стратегій ефективною спільною діяльністю викладача та студента:

1) Творчість у плануванні й прогнозуванні результатів навчання і виховання не може здійснюватися без урахування педагогом сформованості мовної компоненти діяльності учня (студента).

2) Формування і творча реалізація особистого мовного простору - тривалий і безперервний процес, що здійснюється в освітньому просторі кожного уроку будь-якої навчальної дисципліни, а також у позааудиторній та позанавчальній діяльності.

3) Організація, регулювання і контроль за освітнім процесом вимагає від педагога уміння чуйно реагувати на щонайменші зміни (передовсім негативні) в індивідуальному мовному статусі учня.

4) Облік своєрідності мовної «концептосфери» учнів (вік, стать, соціальний статус тощо) при колективному характері навчання і виховання - чинник, про який педагогу слід пам'ятати в роботі над вдосконаленням власних мовних стратегій для подальшої їх реалізації в живому освітньому процесі.

5) Навчання мистецтва інтерпретації адекватного прочитання особистого мовного простору - важлива педагогічна стратегія, що дозволяє здійснювати справжню комунікацію в процесі творення особи учня.

Одним із видів самостійної діяльності, найменше вивчених у сучасній методиці, є особисті стратегії вивчення мови, тобто сукупність способів самостійного вдосконалення іншомовних мовних навичок і умінь. Особливістю названих стратегій є їх необов'язковість, непідконтрольність, вони є проявом ініціативи і пізнавальних потреб студентів і залежать від їхніх індивідуально-психологічних особливостей, запитів та інтересів.

Що стосується стратегій мовлення і листування, то вони посідають незначне місце в загальному обсязі позааудиторної діяльності. При цьому в мовленні домінують такі види, як спілкування з носіями мови під час особистих контактів і перекладацької діяльності; в письмовій мові це,

звичайно ж, написання листів, повідомлень факсиміле і спілкування електронною поштою із зарубіжними друзями.

Важливим чинником формування постійної потреби в самостійному вдосконаленні мовних умінь є створення ситуацій для самовираження студентів. Такі ситуації виникають, якщо спілкування в навчальній аудиторії здійснюється в умовах повної психологічної сумісності й комфорту, якщо викладач виявляє постійну зацікавленість до позааудиторної діяльності студентів, якщо вони заохочуються до обміну враженнями та інформацією.

Таким чином, зі становленням сучасної мовної стратегії найперспективнішими напрямками подальшого науково-дослідного пошуку є такі:

- визначення шляхів та засобів ефективного освоєння мови як знакової системи; збереження чистоти багатомовного освітнього простору;
- створення умов для унікального мовного існування особи, збереження своєрідності його мовної діяльності;
- визначення ефективних технологій і методичних стратегій підтримки атмосфери взаєморозуміння викладача та студента в процесі праці, пізнання і спілкування, формування метамови навчального пізнання в освітньому просторі;
- створення умов для співтовариства, в якому інтеграція освітян дозволить виступати ініціаторами екологічно чистого інтегрованого багатомовного простору і у школі, і поза нею.

У підвищення дієвості навчання іноземній мові зростаюче значення відіграють зміни первинної освіти. Даним терміном позначають ту формальну (організовану і документовану) частину освіти, яку отримує молодь з моменту вступу в дошкільні виховні заклади до виходу на ринок праці чи до початку виконання обов'язків члена молодого сім'ї. В Україні, як і в багатьох країнах, первинна освіта включає дошкільну підготовку, отримання середньої загальної чи професійно-технічної освіти, а також (для все більшого відсотка молоді) - вищої освіти.

Аналіз змін первинної освіти громадян різних країн засвідчує тенденцію постійного збільшення її тривалості, що особливо помітно для так званої «обов'язкової освіти» - тієї, яку згідно із законодавством має отримувати кожен громадянин. У минулому сторіччі обов'язкова освіта тривала найчастіше чотири роки, а молодь набувала лише початкових знань з рідної мови, арифметики, історії, географії. У ХХ ст. тривалість обов'язкової освіти досягла у середньому 10 років, а в багатьох розвинених країнах і більше.

Якщо тривалість обов'язкової освіти для кожної сучасної країни добре відома, оскільки вона визначається освітнім законодавством, то аналогічна характеристика первинної освіти менш доступна, оскільки вимагає складних обчислень, які можна виконати лише за наявності у країні досить повних статистичних даних. У багатьох розвинених країнах обчислюють тривалість первинної освіти і досліджують її головні особливості.

Оскільки в Україні аналогічні підрахунки офіційно не проводяться, тут можна лише з дуже низьким відсотком вірогідності припускати середню тривалість первинної освіти і професійної підготовки у 12,5-13 років.

Одночасно зі збільшенням тривалості перед первинною освітою у кожній країні ставлять все більш серйозні і суспільно важливі цілі. Серед всього комплексу завдань виділимо дуже важливу суспільну вимогу до кожної сучасної системи первинної освіти і професійної підготовки - вирішення проблеми введення молодих поколінь у політичне і економічне життя даної країни. У минулому було інакше - система освіти мала забезпечити основи грамотності, а входження молоді у суспільство відбувалося поза навчальними закладами (на виробництві, в родині та ін.).

У радянські часи для позначення цього завдання системи первинної освіти і професійної підготовки функціонував термін «соціалізація» молоді. В СРСР та багатьох інших недемократичних країнах системи навчання і виховання дійсно «соціалізували» нові покоління. Така практика не відповідає сучасним умовам життя в Україні.

Світова еволюція останніх двох десятиріч засвідчує виразне прискорення руху людства до демократичної організації суспільства, постіндустріального способу виробництва, а в освіті - перехід від адаптаційної парадигми навчання і виховання до гуманістичної (чи критично-креативної), яка акцентує не державні пріоритети, а потреби дітей і батьків. Це означає і принципові зміни у процесі входження молоді у суспільне доросле життя - вимушена, контрольована і негуманна «соціалізація» повинна бути замінена іншим процесом, що означає свідоме і рівноправне входження молодшої людини в суспільство, яке зберігає і зміцнює її особистість і неповторність [96, с. 323].

Замість терміна «соціалізація» В. Корсак і С. Китаєва пропонують термін «соціумізація». Останню, як завдання освіти ХХІ ст., можна розглядати як цілеспрямований процес формування «людини відповідальної», підготовки молоді всієї планети до спільної діяльності над подоланням екологічних та інших глобальних проблем. Первинна освіта має не лише надавати початкову компетентність, яка б гарантувала знаходження свого місця на національному ринку праці, але й «витіснити» успадковані програми поведінки і діяльності, замінюючи їх більш гуманними і придатними для умов глобальної взаємозалежності ХХІ ст. Саме це завдання є найбільш важливим мотивом діяльності систем освіти всіх країн світу у найближчий час.

Для його ефективного виконання пріоритетним є поєднання збільшення термінів первинної освіти і перспективно-гуманістичні зміни її загальної скерованості і змісту. До переліку відомих позитивних ознак подовження терміна первинної освіти (можливість надання новим поколінням більш високої професійної кваліфікації і зниження ризику безробіття й соціальної маргіналізації, підвищення якості людського потенціалу країни, легкість включення в традиційний контекст освіти екологічної та інтернаціональної тематик тощо) доцільно додати ще один - лише дуже тривала (близько 20 років) [96, с. 324] первинна освіта дає

можливість зниження проявів у нових покоління атаківістичних успадкованих програм поведінки і діяльності, формування таких уявлень про себе, свою націю і людство загалом, які необхідні для появи згуртованих і здатних діяти розумно землян ХХІ ст.

Згідно Національної програми «Освіта» іноземна мова повинна зайняти чільне місце у формуванні гуманістичних поглядів підростаючого покоління. Сьогодні вивчення іноземної мови є важливим засобом спілкування між народами, кращого ознайомлення з культурою країни, мова якої вивчається [60, с. 122-124], зміцнення міжнародного співробітництва, що є нагальною потребою молоді української держави. І саме тому іноземна мова набуває великого виховного значення, адже однією з причин, що перешкоджають отриманню повноцінної гуманістичної освіти та міжнародному розумінню, є традиційна і свідомо культивована в цьому столітті ізоляція на політичному, ідеологічному й національному ґрунті; етнічному егоїзмі, расизмі, дискримінації більш відсталих в економічному розвитку країн. Все це викликає зворотній процес - недовіра й неприйняття одним народом створених форм національної і мовної культури іншого, дискримінація іммігрантів та відторгнення ними соціальних норм поведінки суспільства, яке їх приймає. На нашу думку, вивчення іноземної мови допоможе подолати цю ізоляцію, оскільки іноземна мова є дієвим інструментом інтеграції нашої країни у світову цивілізацію, засобом відкриття й пізнання світом України, засобом пізнання й зближення України з іншими народами, засобом взаємообміну і взаємозбагачення народів.

Навчання іноземним мовам у сучасному світі знаходиться в центрі уваги національно-освітніх програм. Їхній статус багато в чому визначає активізацію політичного, суспільного, культурного та економічного життя, а також характер формування «мовного смаку епохи». Так, професор Рурського університету Т. Денингаус (1999р.) пише, що організоване вивчення іноземних мов є природною складовою частиною усього

суспільного життя і пов'язане з іншими суспільними явищами або опосередковано ними [2].

Викладання іноземних мов є феноменом історичного розвитку, проходить при певних умовах і підкоряється певним закономірностям. Як і в загальній історії тут спостерігаються еволюційні процеси та революційні стрибки. Так, в наші дні інтернаціоналізація економіки, науки і культури у світі спонукає народи все активніше встановлювати контакти один з одним. Домінуюча роль в цьому процесі належить англійській мові, яка стала провідним засобом міжнародного спілкування. Багато в чому це обумовлено тією обставиною, що багато англословних країн вийшли на найпереводовіші позиції в світі, науці, економіці та культурі.

Між тим, послідовне врахування лише фактора поширення у суспільстві іноземних мов багато в чому сприяло входу Японії до перших промислових країн світу. Тут своєчасно зрозуміли, що поставити на службу нації найпереводовіші досягнення світової науки неможливо без масового залучення народу до засвоєння іноземних мов. А тому досить знаменний такий історичний факт: початок інтеграції Японії у світове співтовариство ознаменувалося рішенням Міністерства освіти цієї країни активізувати вивчення в школі та ВНЗ французької, німецької, португальської, англійської та інших іноземних мов.

Шестимільярдне людство користується у своїй мовленнєвій діяльності багатьма мовами - від двох до п'яти тисяч.

Цікава така характеристика мов, як їхнє розповсюдження у світі. Вважається, що на першому місці за цим показником стоїть китайська мова (більше мільярда носіїв). Більше півмільярда людей володіють англійською мовою. Вона вважається другою за поширенням мов у світі (Великобританія, Ірландія, США, Канада, Австралія, Індія, Нігерія та ін.).англійська мова стала мовою техніки, науки, культури, бізнесу.

У розвинених країнах світу, у сфері світового бізнесу добре розуміють роль і позиції іноземних мов, розподіл функцій між окремими мовами

(іноземними та національними).наприклад, в Європі продовжується лідерство професійної англійської мови з професійними французькою, німецькою, іспанською та італійською мовами.

На сучасному етапі світовий освітній простір в плані викладання іноземних мов перейшов на нові форми організації навчання, усвідомив необхідність пошуку методики прискорених курсів з орієнтацією на мовленнєву комунікацію, реалізацію педагогічних технологій і розробку нових принципів побудови навчально-методичних комплексів.

У квітні 1997 р. Радою Європи була схвалена остання редакція документа «Сучасні мови: вивчення, оцінка, загальноєвропейська компетенція». Необхідність цього документа виникла у 1991 р., коли концепція нової Європи - Європи без кордонів, розширила сфери міжнародного співробітництва і ще більше підвищила значення іноземних мов. Особливо у справі створення загальноєвропейської системи інформаційного обміну.

Функція «Загальноєвропейської компетенції» - допомогти усім зацікавленим (вчителям, методистам, лінгвістам, працівникам і т.д.) зорієнтуватися у виборі методики оволодіння іноземними мовами та сприяння обмінові інформації у сфері навчання іноземних мов за допомогою діяльно-орієнтовного підходу.

Використання мов інтерпретується в термінології методики «стратегії». Остання застосовується для активізації загальної і комунікативної мовної компетенції з метою виконання необхідних мовних дій і процесів передачі (продукції) та прийому (рецепції) текстів, що дозволяє вирішити завдання, які виникають в ситуаціях різних сферах суспільного життя.

Головна мета, до якої прагнуть всі - вивчення іноземних мов в усіх країнах - це перебороти мовленнєву скованість, професійну орієнтованість мовлення на іноземну мову з виробленням навичок розуміти чужу мову і іншомовне середовище.

Вивчаючи іноземну мову, англійську, наприклад, ми можемо узяти з цієї культури те, що змінить і поліпшить наше життя. Ми можемо додати в себе те, чого нам так не вистачає. І змагальні якості, і енергійність, і напористість, і творчий підхід до справи, і багато що інше. І при цьому нам не потрібно відмовлятися від своєї культури. Адже в ній теж багато хорошого. Просто ми доповнюємо її, збагачуємо.

Тому, ще одна, мабуть, найважливіша причина у вивченні мови - це можливість очевидного особистісного зростання, за рахунок запозичення з іншої культури того, що там є хорошого і корисного для себе і своєї справи.

Нова мова дає нам нові можливості, про які ми зараз навіть і не підозрюємо. Ми не думаємо про це тому, що в нашій культурі немає моделей, щоб так думати.

Нова мова - це наше особисте і краще майбутнє.

Вивчення іноземної мови - нелегка справа. Це тривалий і досить складний процес, який вимагає багато часу і зусиль. Видатний педагог - методист О. Уест наголошував, що іноземній мові не можна навчити, їй можна тільки навчитися. Тому особлива увага має приділятися формуванню мовної та мовленнєвої компетентностей майбутніх фахівців на заняттях з іноземної мови як складової їх професійної компетентності. Незважаючи на існуючі методики, рівень володіння навичками та вміння різних видів читання, як виду мовленнєвої діяльності, у випускників немовних вищих навчальних закладів є незадовільним. Проблеми полягають у низькому рівні інтенсивності занять, використанні текстів для читання з метою ознайомлення з новим мовним матеріалом, а не як основи для мовленнєвої діяльності. Таким чином, принцип активності та принцип індивідуалізації навчання не мають достатньої реалізації. Застосування комп'ютера дає змогу більше індивідуалізувати навчання, адаптувати його до потреб і цілей вивчення іноземної мови, забезпечувати зворотній зв'язок і об'єктивний контроль рівня знань та ін. Найперспективнішою інноваційною технологією нового століття вважають «кейс-стаді» - навчання із використанням

конкретних навчальних ситуацій, тренінгові технології - тренінг ділової комунікації, особистого розвитку, комунікативних умінь тощо.

Процес вивчення іноземної мови - це складна система, що постійно розвивається, удосконалюється. Комп'ютеризація навчання допомагає полегшити доступ до інформації, скоротити час вивчення мови. А людина, яка отримує вищу освіту, вже досить зріла для того, щоб скласти свою індивідуальну систему удосконалення мовних навичок [158, с. 56-64]. Слід згадати теорію емпіричного навчання К. Роджерса. За цією теорією емпіричне, або значуще навчання (*experiential or significant learning*) протиставляється академічному чи безцільному навчанню (*cognitive or meaningless learning*). Емпіричні навчання, що ґрунтуються на особистій зацікавленості і ініціативності студента, є запорукою самовдосконалення та успіхів у навчанні. Завдання викладача полягає в тому, щоб допомогти студенту розвинути в собі цю природну здатність пізнання, виробити навички самостійного навчання іноземних мов [182, с. 2]. Нові технології, а разом з ними і нові методики викладання іноземних мов, скорочують механіку роботи під час заняття, збільшують фактичну роботу над мовою за рахунок переносу акценту на самостійну роботу студента і викладача, роблять практичне заняття різноманітним, яскравим, мобільним.

Комп'ютер також є могутнім засобом тестування, виявлення слабких місць у підготовці. Комп'ютерні програми містять у собі високоякісну відеоінформацію, природний звук, анімацію і, головне, передбачають можливість втручання тих, хто навчається, у процес навчання, їхньої взаємодії з комп'ютером завдяки наявності графічного інтерфейсу й спрямованості комп'ютера сприймати мультимедійні дані різних форматів, «зворотного зв'язку» для більш конкретної настійки на індивідуального користувача з урахуванням його особливостей сприйняття інформації (наприклад, темпу її подачі), рівня вмінь та ін. [68, с. 5-6].

На даний момент існує великий вибір мультимедіа-продуктів: Інтернет-сторінок, що дають інформацію щодо вивчення іноземної мови, електронних

підручників, баз даних з тематичними текстами та вправами, різноманітних текстів. Така кількість джерел ускладнює ефективний пошук необхідної інформації. Роль викладача - допомогти студенту зорієнтуватись, сформулювати в ньому вміння критично оцінювати навчальні програми, сайти Інтернету з погляду їхньої ефективності та відповідності цілям навчання.

Одночасне використання різних видів надання інформації (каналів інформації) дозволяє значно прискорити процес навчання. Мультимедійні засоби дозволяють інтегровано використовувати різні носії інформації: текст, графічне зображення, звук, анімацію, відеофрагменти. Вагомим є те, ці елементи пов'язані один з одним: текст супроводжується ілюстраціями, усною мовою, відеороликами тощо. Якщо реалізується принцип комплексного підходу до навчання іноземних мов, то можна одночасно навчати усіх видів мовленнєвої діяльності у їхньому взаємозв'язку.

В дослідженнях з методики навчання іноземних мов останніх десятиліть активно розроблявся ситуативно-комунікативний підхід. В руслі цього підходу найбільш повно розроблені теоретичні основи методики навчання усного мовлення, зокрема, діалогічного в середній школі.

Комунікативний метод навчання іншомовного діалогічного мовлення, базується на ряді принципів положень:

1. В основу змісту навчання кладеться не мовний матеріал, а внутрішня мислительна сторона висловлення - предмет обговорення, що відноситься до певної сфери людської діяльності, та одна із форм її обговорення - мовна ситуація.

2. Оволодіння комунікативними вміннями повинно здійснюватись з допомогою створення в навчальному процесі мовних ситуацій, адекватних реальному процесу спілкування і вирішення учнем комунікативних задач.

3. Враховуючи те, що предметний і мовний зміст висловлення залежить від мовної ситуації, її цілей та умов, учитель може скласти програму мовної поведінки учасників спілкування при кожній

комунікативній меті і організувати подачу мовного матеріалу в залежності від потреб мовного висловлення в даній ситуації.

Як відомо, в навчанні усного іншомовного мовлення в школі моделюються мовні ситуації соціально-побутової тематики. Такі мовні ситуації лежать в основі комунікативного мислення або мислення на рівні буденної свідомості.

Однак, як показує досвід, навчання будь-якої мовної діяльності неможливе поза мислительною діяльністю інформативно-пізнавального характеру, поза повідомленням знань, які мають пізнавальний інтерес для учнів та задовольняють його. Стосовно ВНЗ в дослідженнях з методики навчання іноземних мов у вузі теж констатується, що відсутність поглиблення мовно-мислительного змісту іншомовної комунікації у віці, коли пізнавальна діяльність є провідною, негативно впливає на якість мовного продукту і, навпаки, поглиблення пізнавального аспекту змісту висловлення викликає ускладнення його граматичної структури і збагачення словникового складу, зокрема, вживання пласту абстрактно-термінологічної лексики.

Виходячи з того, що студенти мають потребу у використанні іноземної мови як засобу пізнання явищ і фактів, не зв'язаних з мовою, а саме: для пізнання духовних вартостей та вирішення проблемно-пізнавальних задач морально-психологічного, суспільно-політичного чи професійно-педагогічного характеру, виникає необхідність розвитку у студентів власне пізнавального, розмірковуючого мислення іноземною мовою. Адже навчання іншомовного спілкування не є самоціллю, а лише засобом прилучення до культурних цінностей іншого народу і передачі здобутків культури свого народу іншим народам.

Здійснювані реформи в освітній галузі відкривають можливості для вивчення другої, третьої іноземної мови, потреба оволодіння якими стає все більш очевидна. Не можна заперечувати і виховну та інформаційну цінність раннього вивчення іноземної мови, яка проявляється в більш ранньому

входженню дитини в загальнолюдську культуру через спілкування новою для дитини мовою.

Гуманістичне навчання іноземної мови - це не лише метод, а сукупність цінностей, особлива педагогічна філософія, пов'язана з особистісним способом існування людини. У таку систему цінностей входять переконання в особистій гідності кожного учня, значущості здійснення вільного вибору і відповідальності за його наслідки, задоволення навчанням як творчістю. Гуманістичне навчання потребує перебудови алгоритму стосунків «вчитель - учень» і стилю взаємодії з учнями. Основними рисами стосунків вчителя з учнями мають стати відкритість, щирість, довіра, розуміння, віра в здібності і можливості учня, повага до особистості.

Сьогодні іноземна мова вивчається і застосовується не ізольовано, а інтегровано, що поглиблює комунікативні компетенції учня.

Громадяни демократичного суспільства повинні володіти такими вміннями та компетенціями, які дозволяють їм існувати і розвиватись у середовищі, де культурна та мовна розмаїтість є нормою повсякденного життя. Вони повинні бути культурно обізнані для того, щоб адекватно сприймати світ, виступати проти несправедливості, обстоювати громадянські права, протидіяти дискримінації та соціальній несправедливості (Council of Europe. Language Policies).

Орієнтація на особистість учня з урахуванням сучасних вимог життя є ключовим моментом у загальному процесі модернізації освіти. Для нових поколінь учнів, що виростають у цифровому інформаційному середовищі, роль учителя як джерела інформації поступово зменшується, і збільшується можливість навичок і вмінь учня самостійно здобувати потрібну інформацію і використовувати її згідно з поставленими завданнями. Вчитель повинен не переказувати знання, а виконувати роль координатора і консультанта, тобто особи, яка, навчаючи учнів учитись, скеровує їх у русло самостійної роботи, створює для цієї роботи умови, координує цю роботу і дозволяє учням побачити свої досягнення. Такі вимоги перед учителем і учнями ставить саме

життя, оскільки для майбутніх представників суспільства важливо навчитись формувати і задовольняти свої потреби в освіті і кар'єрі, розвивати свої таланти, планувати свою діяльність.

Отже, вивчення іноземної мови означає наближення до інших, озброєння самого себе інтелектуальними засобами для зустрічі з реальним і невідомим, збагачення себе через знання інших культур і їхнє світосприйняття.

В умовах поглиблення інтеграції України до Європейської спільноти наша країна потребує висококваліфікованих фахівців, які володіють двома або трьома сучасними іноземними мовами, професіоналів, здатних опановувати все нове, прогресивне, готових розв'язувати складні завдання з впровадження в суспільство нового законодавства, а також готових до участі у міжнародному співробітництві і формування гідного ставлення до України в Європі, СНД і світі. Кардинального перегляду вимагає і система мовної підготовки фахівців, оскільки вузловою проблемою стає впровадження в навчальний процес міжнародних стандартів. У зв'язку з цим, рівень володіння іноземною мовою фахівцями також має відповідати вимогам, запропонованим у Рекомендаціях Комітету з питань освіти при Раді Європи щодо навчання іноземних мов.

У зв'язку з означеним виникає проблема формування мовленнєвої компетентності у студентів як майбутніх фахівців в процесі вивчення іноземних мов.

У немовних вищих навчальних закладах освіти сьогодні усе частіше постає питання про застосування сучасних інформаційних технологій. Велика кількість комп'ютерних програм, різноманітність тем, видів діяльності, яскравість, захопливість комп'ютерних програм викликають велику зацікавленість студентів під час навчання англійської мови за професійним спрямуванням.

Головна проблема полягає не в недостатній кількості нових засобів, а в тому, що крім наявності самих комп'ютерів та відповідного програмного

забезпечення, необхідно, щоб викладач володів методикою їх використання і міг на практиці цю методику реалізувати. Вітчизняні та зарубіжна вчені відмічають, що проблеми контролю мовленнєвих умінь також ще недостатньо вивчені, оскільки рівень сформованості мовленнєвих умінь в говорінні, читанні, аудіюванні та письмі вважають основним об'єктом контролю.

Основною метою запровадження новітніх сучасних технічних засобів у навчальний процес є ідея підвищення ефективності навчання через передачу машині окремих функцій викладача, тобто автоматизація навчального процесу, а також потрібно створити умови для самостійної роботи студентів та підвищити активність кожного студента у процесі оволодіння іншомовною мовленнєвою діяльністю.

Рада Європи всіляко підтримує методи викладання та освіти, які допомагають молоді набувати знань, умінь та досвіду, необхідних для досягнення самостійності мислення та діяльності, спілкування з колегами з інших країн. Зазначене посилюється також тим, що англійська мова є міжнародною мовою спілкування для багатьох країн. Документи, проекти, укази підписуються та розглядаються також англійською мовою, також треба значно підсилити практичну спрямованість навчання аудіюванню, читанню та усного експресивного мовлення; розширити номенклатуру жанрів текстів для навчання різних видів мовленнєвої діяльності; збільшити вокабулярну норму порівняно з існуючою; дотримуватись принципу автентичності навчальних матеріалів, застосовувати прагматичні тексти (анкети, оголошення, ділові папери, приватні листи тощо), оперування якими наблизитиме тих, хто навчається, до реальних умов спілкування з носіями мови. При цьому треба виділяти практичні, когнітивні, освітні, професійні та власне соціальні цілі, розв'язані із спеціалізацією майбутнього фахівця у конкретному соціумі.

Технологія розробки матеріалів для навчання студентів з використанням інформаційних технологій складається з послідовних етапів

підготовки, створення програмування, перевірки та редагування матеріалів. На етапі підготовки важливо визначення чітких цілей навчання (тобто слід уникати незрозумілої термінології під час їхнього встановлення). Створення груп студентів, яких планується навчати з чітким урахуванням соціальних, психологічних, фізичних, а також факторів навколишнього середовища, які можуть як сприяти, так і погіршувати їх результати навчання. Слід приділяти увагу визначенню обсягу інформації, переліку навичок та вмінь, необхідних для досягнення поставленої мети.

РОЗДІЛ IV

ПРОБЛЕМА УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Визначивши й проаналізувавши основні чинники соціалізації особистості в полікультурному середовищі, - позитивний вплив полікультурного середовища; дієвість полікультурного (культурно-історичного та соціального) досвіду; реальний культурний обмін (повсякденна культурна взаємодія) і соціалізація особистості; традиції полікультурного середовища як чинник соціалізації особистості; соціалізаційна роль мовного фактору (полімовність у вихованні): формування толерантності, норм життя у мирі та злагоді, доброзичливість як стиль життя і т.п., - логічно поставити питання про керуваність цього процесу, управління ним. На випадковість, стихію й спонтанність процесу покладатися не слід. Людина - істота соціальна. Її основні характеристики задаються суспільством, яке зацікавлене в тому, щоб вона (людина) формувалась як особистість із всіма культурними ознаками, які в ньому домінують. Саме тут і розгортається проблема управління процесом соціалізації особистості в полікультурному середовищі, яку ми розглядаємо у якості стратегічного завдання для суспільства і особистості.

Управління в широкому розумінні є об'єктивним процесом упорядкування систем, суть якого полягає у забезпеченні цілісності й позитивній спрямованості їх функціонування, підтримання заданого режиму для досягнення мети шляхом обміну інформацією між їхніми підсистемами.

Виходячи з цього визначення, можна констатувати, що управління соціалізацією особистості в полікультурному середовищі є об'єктивним процесом цілеспрямованого упорядкування взаємовпливів основних чинників соціалізації з метою забезпечення бажаного результату - становлення толерантної, всебічно розвиненої особистості, здатної до

порозуміння, спілкування та співпраці з представниками різних народів і культур.

Головними напрямками управління є: 1) забезпечення формування позитивного полікультурного середовища; 2) упорядкування й передача наступним поколінням конструктивного досвіду спілкування між народами в різні історичні часи і епохи; 3) оптимізація (на рівні державної політики й локальних соціальних систем) культурної взаємодії і співпраці між народами та культурами; 4) посилення мовного виховання; 5) цілеспрямоване виховання таких якостей особистості, як толерантність, налаштованість на співпрацю, миролюбність і милосердя, а також нетерпимість і непримиренність до всяких виявів безкультур'я, насильства над особистістю тощо. Зупинимось на їх розгляді більш детально.

Формування «позитивного полікультурного середовища» є першою і основною ланкою процесу управління соціалізацією особистості. Фактично, воно створює ту основу на якій формується у особистості відповідна картина світу, що дає можливість виробити у кожної людини позитивне ставлення до представників інших народностей, спрямовує прагнення дізнатися якомога більше про їх культуру, визначає домагання індивідуумом свободи, вміння відстоювати свою позицію та ідеали, формує духовну гнучкість і розуміння необхідності компромісів, включеність людини у життєдіяльність як окремих груп, так і суспільства в цілому. Адже, життя людини серед інших людей проходить як суперечливий і динамічний процес та вимагає від кожної особистості засвоєння реалій соціального та індивідуального існування, норм і правил духовного та матеріального співжиття відповідно до власних можливостей, переконань і рівня культури [133].

В свою чергу формування позитивного полікультурного середовища не слід розглядати як якийсь суто спонтанний процес. Воно піддається як свідомому регулюванню так і управлінню та розглядається в двох аспектах:

– як взаємообумовлене співіснування певного полікультурного середовища і особи, що становить якусь соціально значущу систему «середовище-особа»;

– як взаємообумовлена зміна, що породжує в полікультурному середовищі і особистості появу нових якостей, властивостей, структурних елементів, функцій і т.п.

Говорячи про формування позитивного полікультурного середовища, що являє собою взаємодію середовища і особи та обумовлює якісні позитивні зміни в кожній з цих підсистем, забезпечує, з одного боку, безперервність розвитку людської культури, а з іншого - еволюційне самоудосконалення самої особи. В свою чергу взаємозв'язок особи і середовища як компонентів цілісної функціональної системи здійснюється шляхом активної, творчо перетворюючої діяльності суспільного суб'єкта, адже полікультурне середовище, виступаючи сукупністю умов життєдіяльності індивіда і головної детермінанти його потреб, є певною формою і продуктом діяльності людей різних культур.

Виходячи з цього, завдання щодо формування позитивного полікультурного простору повинні бути направлені перш за все на: 1) формування планетарного світогляду, базової культури особистості; орієнтацію на національні й загальнолюдські моральні цінності, на важливі досягнення людської цивілізації; 2) глибоке й різнобічне оволодіння молоддю культурою свого народу; формування у підростаючого покоління уявлень про різноманітність культур у світі та Україні, виховання миролюбності, віротерпимості, позитивного ставлення до культурних відмінностей; 3) культивування шанобливого ставлення до людей як представників різних культур та субкультур; розвиток толерантності, вмінь та навичок продуктивної взаємодії з носіями інших культур.

Виходячи з цього, процес формування будується навколо чотирьох орієнтирів:

– соціокультурна ідентифікація особистості;

- засвоєння системи понять та уявлень про полікультурне середовище;
- виховання позитивного ставлення до диверсифікованого культурного оточення;
- розвиток навичок міжнаціонального спілкування (О. Гукаленко, Н. Терентьєва, Т. Якадіна та інші).

При цьому потрібно пам'ятати, що на формування позитивного полікультурного середовища впливає рівень економічного розвитку країни, соціальна політика держави, інтелектуальний потенціал суспільства, історичні традиції і т.п.

Процеси по формуванню позитивного полікультурного середовища відбуваються одночасно з розвитком ідентичності дитини. Вона вчиться дивитися на себе так, як на неї дивляться інші та визнавати ролі інших. Первинну соціалізацію, що відбувається в родині, відрізняють від вторинної, що відбувається в школі та через контакти, формальні або неформальні, з іншими соціальними, зокрема, рівними собі, групами. І тут головне навчити дитину вірно знаходити своє місце стосовно інших, дати їй засоби урізноманітнення своїх взаємин з іншими і пізнати різні культурні сторони свого оточення.

Визначальну роль у створенні позитивного полікультурного простору відіграють освітні процеси, адже виховання та навчання виступає своєрідним механізмом управління процесами соціалізації. Це в першу чергу повинно бути направлено на формування у молодого покоління повноцінних уявлень, знань про етнічне й мовно-культурне різноманіття сучасного українського суспільства, засвоєння цінностей свого народу, оволодіння духовними скарбами української культури, ознайомлення з культурою народів, що живуть поруч, та з культурами народів світу, а також розвиток умінь та навичок міжкультурної комунікації та взаємодії. Всі названі трактування відображають головну ідею виховання - пріоритет розвитку актуальних і потенційних можливостей особи, її здібностей і потреб, готовності до самопізнання, самореалізації. Ідеї управління

розвитком особи, психолого-педагогічної підтримки особового зростання, забезпечення об'єктивних і суб'єктивних умов для розвитку вихованців близькі і зрозумілі педагогам і в тій чи іншій мірі реалізуються в практиці освіти. В той же час сприйняття змісту виховання як управління процесом соціалізації особи, на наш погляд, ще не повною мірою освоєно практичними працівниками освіти і потребує теоретичного обґрунтування. Процеси виховання і соціалізації протікають паралельно і, на перший погляд, незалежно один від одного.

Тому проблема полягає в забезпеченні впливу процесу виховання на процес соціалізації особи. Загальне між цими процесами - вони направлені на становлення, на соціальне і професійне самовизначення особи враховуючи полікультурне середовище.

Таким чином, виховання як цілеспрямований процес здатний впливати на стихійний процес соціалізації в полікультурному середовищі підростаючого покоління за певних умов:

- цільової установки на забезпечення готовності до позитивної соціалізації у формі інтеграції;
- визначенні загальних і приватних виховних задач з урахуванням психологічних особливостей вікового розвитку, потенційних можливостей різних освітніх областей і сфер діяльності, ситуацій педагогічної взаємодії, що склалися;
- гуманізації позиції педагога, здатного з повагою і оптимістичною позицією прийняти дитину, проявити емпатію, створити сприятливий етично-психологічний клімат в колективі;
- виконанні функцій компенсації недоліків первинної соціалізації; корекції дитячих комплексів; розширення виховного простору на основі зв'язку з соціальним середовищем;
- забезпечення етичної стійкості вихованців до впливу негативних чинників соціального середовища; піднесенні потреб і структури цінностей на основі виховання дбайливого відношення до історії, культури і традицій

народу, прагнення бути цінителем, хранителем, творцем і транслятором культурних цінностей.

Необхідно постійно здійснювати, наскільки це є можливим, допомогу молоді в переборюванні духовної слабкості, розгубленості та неприкаяності. Це вимагає широкомасштабних розробок програм соціалізації молодого покоління, що вступають в життя, які не мисляться без формування надихаючого образу майбутнього України, що базується на серйозному аналізі як сучасного, так і минулого історичного розвитку, творення українського соціокультурного простору самою молоддю.

Необхідність створення навчальної моделі, в якій задіяні всі складники освітньої спільноти, де кожен займає своє місце і відіграє свою роль, стає дедалі нагальнішою. Це означає, що сьогодні освітня система повинна управляти вирішальним періодом у формуванні культурних ідентичностей молоді, включаючи національну ідентичність, що її формування повинно підпорядковуватись вимогам побудови суспільства й політики. Зі свого боку, освітня одиниця повинна передавати знання й цінності та забезпечити кожному можливість реалізувати притаманні йому особливі риси співвідносно з універсумом (особа і її гідність, інтелект, свобода совісті, права людини).

В свою чергу, такий підхід вимагає плану співпраці з численними партнерськими організаціями. Освітні установи можуть і повинні стати місцем, де вчили б, як бути громадянином, за умови, що індивід задумуватиметься над своєю здатністю комунікувати з оточуючим світом і його учасниками на засадах партнерства. Тож розробка механізму осмислення партнерства повинна стати попередньою умовою будь-якої діяльності такого типу.

Само собою зрозуміло, що виховання та навчання не може відбуватися у вузьких рамках аудиторії. І тут втручається освітня громада, де разом міркують викладачі, батьки, асоціації, молодіжні організації й рухи, представники професійного світу, світу мистецтва й різних наявних культурних

спільнот, а також університет і наукова громадськість [133]. Адже розширення міжкультурних контактів допоможе у вирішенні глобальних проблем, які постали перед людством.

Взаємодія між різними культурними групами допоможе у вирішенні важливих проблем, формуватиме толерантне ставлення один до одного, спонукатиме до ведення конструктивного діалогу.

Отже, формування позитивного полікультурного середовища відбувається за безпосередньої участі полікультурного виховання, що повинно фокусуватись на взаємодії, а не на абстрактних розмовах та полікультурної освіти, що розширює горизонти освітньої діяльності, сприяє формуванню в індивіда поліфонічного сприйняття світу, культивує толерантність як моральний ідеал та норму поведінки. Керуючись принципами такої освіти, педагоги виховують повагу та визнання мов та культур усіх етнічних груп. Запровадження такої освіти забезпечить всім, хто навчається, незалежно від статі, соціальної, етнічної, расової, культурної приналежності, рівні можливості на здобуття освіти у навчальних закладах.

За переконанням О. Гукаленко, сучасна проблема глобалізації ініціює обговорення питання виховання громадянина, здатного до відродження, збереження та примноження добробуту Батьківщини, цінностей вітчизняної культури. До цього покликане полікультурне виховання як складноорганізована система, у якій не просто сумарно представлена різноманітність культур, а мають місце різні культурні прояви на рівні нації, етносу, конфесій, рас, статевих, соціальних та інших відмінностей. При цьому вони взаємодіють, доповнюючи та збагачуючи один одного, на основі принципів гуманізму [66, с. 121-128].

Підтримуючи думку дослідниці, науковці А. Джуринський, А. Капля та інші вважають, що полікультурне виховання має знімати суперечності між системами й нормами виховання домінуючих націй, з одного боку, та етнічних меншостей - з іншого. Воно сприяє адаптації етнічних груп одна до одної за умови відмови етнічної більшості від культурно-освітньої монополії. Процес

полікультурного виховання спрямований на формування соціально важливих якостей особистості, на створення і розширення кола її відносин у навколишньому світі - до оточуючого соціуму, до людей, до самої себе.

Загальновідомо, що активне залучення людини до надбань національної культури, прищеплення загальнолюдських цінностей, розвиток моральності, толерантності, гуманізму сприяє не лише пробудженню національної самосвідомості особистості, а й її духовному зростанню.

Для полікультурної освіти важливі як універсальні цінності, які виходять за межі групових ознак, так і всі ті різноманітні цінності, які визначають групову приналежність і створюють унікальні культури та погляди на світ. Універсальні цінності містяться в культурних, релігійних та національних традиціях. Якими б різними не були ці традиції, вони породили багато спільних рис у різних народів, незалежно від часу та відстані. Полікультурна освіта в Україні дає можливість особистості глибше вивчити та усвідомити розмаїття народів, що населяють світ. Культурні відмінності, які визначають приналежність людини до тієї чи іншої групи, є проявом різноманітності цінностей та точок зору. Відмінності між культурами, що відображені у смаках людей, їхньому стилі життя та поглядах на світ, є продуктом еволюції кожного народу. Отже, полікультурна освіта допоможе тим, хто навчається, побачити у різноманітності спільне.

В свою чергу, у новій соціальній ситуації втрачає ефективність пасивно-адаптивна модель соціалізації індивіда і пріоритетного значення набуває діяльно-інноваційна, котра потребує від особистості психологічної готовності та здібностей до індивідуального творчого самовизначення і самоздійснення, визначення свого місця у суспільстві і вибору своїх ролей; самозміни себе та зміни життєвих обставин у світі, що динамічно розвивається; пошуку і реалізації альтернативних шляхів і способів самоактуалізації.

Велике значення при створенні позитивного полікультурного середовища має вплив мас-медіа та нових інформаційних і комунікаційних

технологій. Вони впливають на колективне сприйняття й уявлення про іншого, на визначення чийогось етносу за кольором шкіри, на формування мовних і культурних ідентичностей, на безпосереднє й опосередковане формування образу і сприйняття груп етнічних меншин, пов'язаних з групами більшості.

Це вкрай важливо в полікультурному суспільстві, де відмінності ієрархізовані, а меншини страждають від нерівноправного статусу. Відомо, що політика доступу до засобів комунікації є одним із основних елементів для перевірки й оцінки бажання більшості щодо дотримання прав меншин.

Відтак, вкрай необхідно якнайраніше розвивати в молоді здатність розшифровувати фото- чи аудіовізуальні образи, знаходити власні опертя в інформації, пропонованій мас-медіа, та знаннях, які вони несуть. При соціалізації вивчення засобів масової інформації, що пробуджують бажання спілкуватися може допомогти подолати етап егоцентризму. Відкриття інших способів поведінки, існування, мислення, інших місць і людей розширить кругозір особистості. Сприйняття деяких подій стане нагодою сформулювати власні погляди, вислухати думки інших, навчитися їх поважати й дискутувати. Вивчення засобів масової інформації передбачає обмін, толерантність, нюанси, права, саме під таким кутом зору воно і сприяє формуванню громадянські позиції особистості [133].

Вцілому ж інтеграція особистості в суспільне життя в полікультурному середовищі повинна мати двосторонній характер: соціалізація як форму засвоєння суспільних відносин і ювентизацію, як форму оновлення суспільства, пов'язану із включеністю в його життя молоді. Оптимальним способом співвідношення соціалізації і ювентизації є соціальна ініціатива, коли молодь не просто пристосовується до суспільства, але й стає суб'єктом соціальної діяльності. Такий двосторонній підхід робить молодь не глядачем, але ініціативним автором історичних подій, людським фактором в розвитку суспільства. І найважливішим критерієм різниці між зрілою особистістю та інфантильною

стане диференціація самооцінки, спроможність самостійно приймати рішення [33, с. 433]. Важливу роль в цьому процесі відіграють міжкультурні контакти під час яких відбувається збагачення культур, яке здійснюється за допомогою таких соціальних механізмів, як культурне запозичення, наслідування, обмін, синтез [64].

За допомогою таких механізмів кожна культура розвивається, збагачується, удосконалюється. Відбувається упорядкування й передача наступним поколінням конструктивного досвіду спілкування між народами в різні історичні часи і епохи. «Культурне запозичення - це включення у зміст однієї культури тих чи інших цінностей інших культур [64, с. 95]».

Кожне запозичення, як правило, не залишається незмінним, воно трансформується під особливості тієї культури, в яку вливається і не лише змінюється, а й часто удосконалюється. Якщо цінність була запозичена дуже давно, то вона часто сприймається як витвір власної культури. І лише ґрунтовний аналіз допоможе з'ясувати походження тієї чи іншої запозиченої цінності.

Культурне наслідування - створення цінностей своєї культури за існуючими вже зразками інших культур [64].

Воно, як і запозичення передбачає удосконалення тих зразків, що були скопійовані. Наприклад, в архітектурі був поширений стиль бароко. Українська культура, наслідуючи його, внесла зміни, національний колорит, як результат - виникло українське бароко.

Прикладом культурного наслідування є і запровадження в український освітній простір полікультурної освіти, яка сформувалася в умовах європейського, згодом американського суспільств. Копіюючи моделі такої освіти, ми маємо пристосувати їх до умов українського суспільства, до української педагогіки.

Культурний синтез - створення нових культурних цінностей, які поєднують у собі властивості й особливості різних культур [64].

Проілюструвати його можна за допомогою календарно-обрядових свят

української культури. Виникли вони на основі злиття язичницьких традицій та християнських. Наприклад, почали співпадати: стародавні звичаї зустрічі весни з Великоднем; русальні обряди - з Трійцею; свято Купала - з днем Івана Хрестителя; Коляда - з Різдом Христовим; Щедрий вечір - з йорданськими святами.

Культурний обмін передбачає обмін досягненнями національної культури під час міжкультурних контактів. Такий вид взаємодії на сьогодні є досить поширеним. Наприклад, в Україну через засоби масової інформації, зокрема телебачення, проникають телепрограми, кінофільми, в яких відображається культура тієї чи іншої країни. Часто українські телеканали готують програми про культуру інших країн. Вони, як правило, мають пізнавальний характер і знайомлять з надбаннями інших народів. Культурний обмін відбувається і між представниками науки, освіти, мистецтва тощо.

Для кожної країни важливо, щоб під час взаємодії, в їх культурне життя не проникали такі відеопродукти, які б пропагували або нав'язували цінності, що не співпадають з національно-культурними особливостями споживача.

Таким чином, взаємодія між культурами призводить до їх взаємозбагачення, до формування «відкритого суспільства».

Знання про міжетнічні, міжкультурні та міжконфесійні відносини також дуже важливі, оскільки вони сприятимуть виробленню позитиву у взаєминах.

Кожна етносоціальна спільнота, що проживає у полікультурному середовищі вступає у стосунки з іншими етносами, тому такі відносини називаються міжетнічними. Вищевказані відносини складаються і між етносами, які мешкають у різних державах.

На сучасному етапі, в епоху етнічного відродження особливо гостро актуалізуються проблеми міжетнічних відносин, оскільки цей процес супроводжується посиленням націоналізму, зростанням егоцентризму та спалахами міжетнічних конфліктів. Хоча за своєю суттю феномен етнічного

відродження є явищем позитивним, його здійснення не завжди пов'язане з позитивними проявами. У зв'язку з цим виникає низка нагальних завдань, які потребують практичного втілення: «по-перше, формування культури міжетнічних відносин у всіх сферах життя; по-друге, виховання поваги до культур всіх етнічних груп; і по-третє, профілактика та діагностика можливих проявів етнічної нетерпимості», вважає А.Садохіна [153, с. 21].

Разом з тим сучасні умови підштовхують народності до формування контактів з іншими етносами і не лише тих, які продиктовані політичною чи економічною необхідністю, а й до розширення інформаційно-комунікативної сфери та культурних зв'язків [32, с. 12-20].

Вищевказане дає підстави говорити про дві головні тенденції у розвитку міжетнічних відносин та упорядкуванні й передачі наступним поколінням конструктивного досвіду спілкування: етнічне роз'єднання та етнічне об'єднання [64].

Етнічна диференціація пов'язана з розподілом певної етнічної спільноти на окремі частини, на основі яких виникають нові етноси. Роз'єднання пов'язується з виділенням з одного етносу певної групи людей, які з часом утворюють самостійну етнічну спільноту.

До причин, що спонукають до роз'єднання етносів слід віднести різні конфлікти, самоствердження, самовизначення певної частини суспільства, що призводить до сепаратизму тощо.

Складнішим за попередній є процес етнічного об'єднання. Він може призвести до зближення народів, до їх культурного збагачення, при цьому кожен з них не втрачає своєї етнічної самобутності (міжетнічна інтеграція), так і до повної втрати етносом своїх етнокультурних особливостей (асиміляція).

Українські вчені: Р. Арцишевський, Т. Бакка, І. Гейко, В. Дубровський, Л. Дух та інші у навчальному посібнику з громадянської освіти подають такі процеси міжетнічного об'єднання: «міжетнічна консолідація - злиття декількох раніше самостійних, але близьких за мовою й культурою народів у

новий, більший етнос; етнічна асиміляція - розчинення раніше самостійного етносу або якоїсь його частини, що супроводжується втратою власної мови, культури, самосвідомості, в іншому (більшому) етносі...; міжетнічна інтеграція - взаємодія декількох відмінних етносів, яка приводить до появи у них спільних рис і утворення міжетнічних чи метаетнічних спільнот, але не супроводжується втратою їхньої етнічної самобутності; етногенетична міксація - утворення нового етносу шляхом злиття неспоріднених народів [64, с. 125]».

Об'єднання етносів відбувається з різних причин серед яких: прагнення різних спільнот побудувати міцну єдину державу (консолідація); підкорення однією етнічною спільнотою іншу, менш чисельну (асиміляція); міграційні процеси, що зумовили появу декількох етносів на одній території, між якими склалися сталі зв'язки і з'явилися споріднені риси (інтеграція) тощо.

У сучасному світі міжетнічні відносини, на жаль, будуються не лише цивілізовано. Вони часто призводять до непорозуміння, неповаги, що породжує такі прояви, як націоналізм, міжнародний тероризм, виникають міжнаціональні та міждержавні конфлікти.

Міждержавні конфлікти останнім часом стали поширеним явищем. Про це свідчать тривалі збройні конфлікти в Іраку, на Близькому Сході; непорозуміння між країнами. Дані конфлікти називаємо міждержавними, оскільки причини їх виникнення, як правило, стосуються політичної та економічної сфери, іноді релігійної, а не етнічної. Наприклад, одна держава пред'являє територіальні претензії іншим; боротьба за контроль над природними ресурсами тощо. Міжетнічні конфлікти частіше виникають у межах однієї держави, де суспільство складається з різних етнічних спільнот. Причинами таких конфліктів є націоналістичні прояви. «Націоналізм - 1) ідеологія й політика в царині національних відносин, яка проповідує зверхність національних інтересів над загальнолюдськими, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу; 2) рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу, проти іноземних

гнобителів; 3) рух за збереження й розвиток національних традицій, культури, мови, літератури, мистецтва тощо. Дане визначення міститься у Великому тлумачному словнику сучасної української мови [41, с. 588]».

Іншим негативним проявом міжетнічних відносин є шовінізм (агресивна форма націоналізму), пов'язаний із зверхністю своєї нації над усіма іншими (людиноненависницьке ставлення до представників інших етносів).

Зростання націоналізму та шовінізмі пов'язане з таким проявом, як етноцентризм. Він сформувався як наслідок здійснення, так званого етнічного відродження (що є особливо відчутним після розпаду радянського союзу). «Етноцентризм - схильність і прагнення людини оцінювати всі життєві й культурні явища крізь призму своєї етнічної групи, яка вважається еталоном і найдосконалішою в усіх відношеннях [64, с. 126]».

Не сприяють позитивним міжетнічним стосункам і прояви дискримінації. Вона може проявлятися на всіх рівнях людського існування: політичному, соціальному, культурному, етнічному, побутовому тощо. «Дискримінація - 1) обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за расовою або національною належністю, політичними та релігійними переконаннями; 2) у міжнародних відносинах - створення умов, які ставлять яку-небудь державу (групу держав), її організації та громадян у гірше становище порівняно з іншими», вважають автори Великого тлумачного словника сучасної української мови [41, с. 223].

До конфліктів між різними етнічними спільнотами приводить і примусова асиміляція корінним етносом тих національних меншин, що мешкають поряд з ними. У процесі асиміляції порушуються права етнічних спільнот на культурну самобутність, що поступаються чисельністю. Відповідно вони постають на захист своїх прав.

Таким чином, конфлікти між народами в різні історичні виникають, як правило, від непорозуміння, несприйняття, неповаги, нетерпимості один до одного.

Сучасне світове суспільство не може будувати стосунки лише на конфліктах, оскільки наслідки таких відносин будуть жахливими. Тож зараз важливо шукати шляхи, які б зближували народності. Для цього необхідно проаналізувати причини, що призводять до конфліктів, та мирно й справедливо їх вирішувати. Вищевказане є одним із найскладніших завдань, яке має розв'язати людство.

Важливою умовою у вирішенні даної проблеми є формування у людей, що належать до різних етнічних, культурних та релігійних груп, толерантності [1, с. 36-37].

Передумова діалогу культур полягає в тому, що кожна культура має одночасно і розкривати свою самобутність і бути відкритою для міжкультурного співробітництва. Щодо стратегії діалогу, то В. Подобєд зазначає: «Суть такої стратегії... можна сформулювати у вигляді запитання, що ставиться до інших культур, але запитується в них не «хто ти?», а «хто я?». Ми начебто питаємо у чужої культури про самих себе і намагаємося отримати відповідь. Результатом такого діалогу є народження нової суті, яка не співпадає повністю з тією, яка була закладена в даній культурі [140, с. 27-30]».

Далі вчений пише: «Лише за наявності різних шляхів, різних ціннісних систем стає можливим справжній діалог, пізнання один одного в світлі загального прагнення до Істини, лише тоді набуває значення ідея толерантності [140, с. 27-30]».

Підсумовуючи думку вченого можна зазначити, що діалог культур - взаємодія на основі свободи, взаємоповаги, рівнозначності.

Таким чином, правильно побудований діалог культур призведе до порозуміння між представниками різних культурних груп.

Міжкультурні відносини за своєю суттю дуже близькі до міжетнічних, адже будь-яка етносоціальна спільнота є носієм тих чи інших культурних традицій.

Стосунки на міжкультурному рівні можуть бути як позитивними, так і

негативними. Останні, як правило, зумовлені тим, що відмінності, які існують між культурними групами (мовні, у поведінці, способі життя, світогляді, віруваннях тощо) сприймаються вороже або підозріло. Часто люди, порівнюючи свою культуру з культурою інших, помічають різницю і сприймають її як негатив. Таке порівняння призводить до поділу культур на «вищі» та «нижчі», на «досконалі» та «примітивні». Якщо такі процеси відбуваються в межах одного суспільства, то воно приречене на розпад, оскільки одні («вищі») будуть утискати права інших («нижчих»), які змушені будуть боротися проти таких проявів. Часто це призводить до культурної асиміляції.

Пошук спільних рис між культурами сприяє їх зближенню, кращому розумінню, призводить до інтеграції, яка має враховувати і національні цінності кожної культури. Правильно проведені інтегративні процеси ніколи не призведуть до асиміляції та до утворення авторитарних держав.

Причиною негативних міжкультурних стосунків є неправильне розуміння людьми особливостей інших культур. Воно породжене недостатністю інформації або її викривленням. На основі цього в людини зароджуються стереотипи та упередження, які звужують мислення особистості та призводять до «наклеювання ярликів». «Культурні стереотипи - це неповні, перекручені, емоційно чи оцінено забарвлені уявлення про різні культури та представників цих культур [64, с. 108]».

Стереотипи породжують у людей упередження, які передбачають наявність в особистості певних почуттів (позитивних чи негативних) по відношенню до людини, речі або групи без достатніх на те обґрунтувань. Незважаючи на те, що упередження можуть бути позитивними та негативними, більшість з них є саме негативними. Характерним є те, що навіть, якщо для упереджень немає достатніх підстав, люди все одно схильні до притримування своїх упереджень навіть тоді, коли дізнаються щось нове, що суперечить їх поглядам.

В умовах полікультурного простору будь-яке суспільство, окрім

етнічних та культурних груп містить ще й релігійні, представники яких належать до різних конфесій.

На території України представлені різні релігійні течії на напрямки, що входять до так званих світових релігій - буддизм, християнство, іслам. Дані релігії охоплюють значну частину людства і включають у себе сформовані у процесі розвитку людської цивілізації загальнолюдські надетнічні цінності [64].

Все це приводить до формування висококультурного громадянина України, що в свою чергу зумовлюється нині ще й тим, що демократизація суспільних відносин у нашій країні вимагає іншого устрою життя, інших відносин між окремими людьми та їх групами, що належать до різних національностей і віросповідань. І тут головну роль відіграє оптимізація (на рівні державної політики і локальних соціальних систем) культурної взаємодії і співпраці між народами та культурами. Саме тому в багатьох національних державних документах закладено ідеї полікультурності. Серед них «Конституція України», «Національна доктрина розвитку освіти», «Державний стандарт базової й повної середньої освіти», «Про національні меншини в Україні», «Про мови в Україні», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про освіту», в «Концепції національного виховання» і «Концепції громадянського виховання», у «Регіональному компоненті освіти», а також у тих міжнародно-правових документах, які ратифіковані в Україні.

Зокрема Конституція України Стаття 11. «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України [93, с. 6]».

Концепція національного виховання - «Національне виховання стосується як українців, так і представників інших народів, що проживають в Україні. Принцип етнізації виховного процесу передбачає надання широких можливостей представникам усіх етносів для пізнання своєї історії, традицій,

звичаїв, мови, культури, формування власної національної гідності [94]».

Державний стандарт базової й повної середньої освіти - «Соціокультурна лінія... Засвоєння культурних і духовних цінностей свого та інших народів, норм, які регулюють стосунки між поколіннями, статями, націями, сприяють естетичному і морально-етичному розвитку [71]».

Національна доктрина розвитку освіти «Збереження та збагачення українських культурно-історичних традицій, виховання шанобливого ставлення до національних святинь, української мови, а також до історії та культури всіх корінних народів і національних меншин, які проживають в Україні, формування культури міжетнічних і міжособистісних відносин [121]».

Ці документи наголошують на необхідності вивчення кожною людиною національної культури народів, що живуть на території України, та світової культури [100, с. 4].

Сприяє розширенню міжкультурних контактів і політика уряду, яка підтримує проведення в Україні заходи, пов'язані з ознайомленням з різними культурними надбаннями, зокрема «Рік Росії в Україні», «Рік Європи» тощо. Завдяки таким заходам українці мають змогу краще усвідомити культурні надбання інших етносів, а також дізнатися щось нове для себе.

Інтерес до полікультурного виховання обумовлений розширенням міжнародної співпраці, посиленням боротьби етнічних і расових меншин за свої права в співтовариствах з поліетнічним складом. Світова педагогічна думка розробляє загальну стратегію полікультурного виховання. В докладі Міжнародної комісії про освіту ЮНЕСКО в 1997 році було проголошено, що виховання і навчання повинне сприяти тому, щоб, з одного боку, людина усвідомила свої корені і тим самим змогла визначити місце, яке вона займає в сучасному світі, а з іншого - прищепити йому пошану до інших культур. В документі підкреслена двоєдина задача: освоєння підростаючим поколінням культурних скарбів власного народу і виховання поважного відношення до культурних цінностей інших національностей [107, с. 4].

Далі, власне динамічний характер обміну і навіть конфронтації лежить в основі Європейських зустрічей молоді та інтеркультурного виховання, що їх Європейський центр молоді Ради Європи організує з часу свого створення в 1972 р. у Страсбурзі. Зовсім не достатньо, хоча й необхідно, мати певні знання про інші культури: починання повинні доповнюватися розумінням пережитого й індивідуальним досвідом спілкування в інтеркультурних ситуаціях. Контакти між різними представниками різних культур не завжди ведуть до кращого взаєморозуміння. Про це свідчать спостереження за щоденним життям: деяким індивідам здається, що вони не зуміють порозумітися або відчують загрозу від присутності тих, у кого інші культурні звички [133].

Поряд із цим ООН, ЮНЕСКО та інші міжнародні організації у своїх основних документах розглядають виховання людей у дусі миру та дружби між народами як найважливішу мету системи виховання та навчання. У Всезагальній декларації прав людини ООН вказується, що освіта має сприяти взаєморозумінню, терпимості й дружбі між усіма народами, расовими та релігійними групами, а також діяльності Організації Об'єднаних Націй у підтримці миру.

Останнім часом у документах міжнародних організацій, інструктивних листах Міністерства освіти і науки України, сучасних вітчизняних дослідженнях усе більшу роль у вирішенні цієї проблеми відводять саме педагогу, покликаному працювати в поліетнічному середовищі [82, с. 65-67].

Наступною ланкою процесу соціалізації особистості в полікультурному середовищі є посилення управління мовного виховання, адже мовне виховання ставить своїм першорядним завданням усвідомлення значення рідної мови не лише як засобу спілкування, а й як найважливішого джерела формування інтелекту й духовно-емоційної сфери особистості через її органічний зв'язок з національними традиціями.

Одним із визначних чинників соціалізації особистості в полікультурному середовищі є національне виховання, а ефективність

формування у дітей національної картини світу залежить від якості вивчення рідної мови. В свою чергу з рідною культурою українським дітям дозволили ознайомлюватися тільки після повалення царського режиму, коли на вимогу українських громадян школи переходили на навчання рідною мовою. У цей період почали відкриватися нові гімназії з українською мовою навчання. Це створювало більш широкі можливості для полікультурної освіти молоді, адже остання може давати хороші результати тільки тоді, коли дитина оволодіє рідною культурою, яка є базовою для свідомого ознайомлення й розуміння різних культур.

Формування національної картини світу дитини знаходиться у прямій залежності від сформованості у неї мовної картини. Мовна картина світу найбільш швидко і просто формується в процесі навчання рідною мовою. А полікультурне виховання і національна школа не можливі без вивчення учнями рідної мови, літератури, історії, рідного краю тощо. Це сприятиме формуванню у них адекватної національної картини світу - складової наукового та полікультурного світобачення. Вищесказане стосується будь-якої національної школи, але особливо - української, яка протягом кількох століть зазнавала значних утисків. Так, при пануванні на українських землях Польщі, Росії та ін. забороняли відкривати українські школи, при радянській владі українська мова втратила своє значення в життєдіяльності людей і поступово почала відмирати. Цей процес було зупинено в 1991 р., коли наша держава здобула незалежність [100].

Українська мова, її практичний вжиток для реалізації духовного розвитку особистості має стати щоденною нормою, необхідним засобом для ефективного здійснення розкриття особистої свідомості, пробудження на цій основі справжньої національної свідомості й згуртованості народу.

Українське Слово утримує і несе в собі майже неприховану змістовну відповідність від першоосновних джерел слів-понять до сучасних смислів. В цьому розумінні жодна інша жива мова сучасного світу не має переваг. В першу чергу це стосується саме основних понять духовно-інтелектуальної

культури народів світу, щонайменше для народів індо-європейського регіону. Це дозволяє передбачати, що українська мова має набути статусу провідної мови саме в силу питань духовного розвитку за вимогами нової доби людства.

Говорячи про мовну політику в Україні, треба приймати до уваги це історичне значення, яке обумовлює відповідне вирішення питання мовного виховання громадян України.

Говорячи про національний духовний розвиток, ми виходимо із усвідомлення, що основою розвитку слов'янської духовності є Слово. Тому ключові напрямки ідеї такого розвитку бачимо в наступному.

Найкращий шлях очищення, звільнення із тенетів духовного рабства та розвитку національної самосвідомості - це: повернути словам їх істинний зміст; усвідомити справжні духовні орієнтири та звільнитись від облудних стереотипів; оволодіти сучасним методом пізнання істинного змісту Слова від першооснов до сучасного значення.

З огляду на все це, основою для формування стрижневої, конститутивної мовної культури в Україні може бути тільки українська мова. Тільки в цьому випадку буде створено насправді сприятливе мовне середовище для духовного очищення та розвитку всіх громадян України, як українців, так і для представників інших національностей. Українська національна традиція Слова має бути основою будь-якого спілкування та виховання, яке має статус державного значення.

Подальший національний духовний розвиток України, наслідуючи вимозі слов'янської культури, має передбачати сприяння та державне заохочення громадян, особливо дітей, молоді, у оволодінні якомога більшою кількістю мов світу, в першу чергу народів слов'янського споріднення. З метою забезпечення умов такого розвитку треба використовувати можливості юнацького туризму, літні відпочинки дітей та молоді тощо.

Такий підхід має враховувати наступне. Найкраща можливість усвідомлення Слова в його істинному змісті для кожної конкретної

особистості пролягає через рідну мову, як провідної духовної сили. Це закон природи, закон крові. Втім, людина має право визнавати для себе вирішальне значення за будь-якою іншою, нерідною мовою, як суто особисте рішення. Спроби приниження гідності людини на мовній основі, зі спробами поширення мовного нігілізму, треба розглядати як фактор здійснення психічної агресії по відношенню до носіїв певного народного духу, а не тільки як політичні спекуляції на мовному ґрунті. Прагнення національних меншин в Україні до вивчення й розвитку своїх мов, культур, надання достатньої державної допомоги громадянам України при потребі повернення їх у природне середовище існування власного народу є не тільки проблема України, а питання виходу на нову якість міждержавних відносин.

Це ключові основи перших кроків формування мовної політики якісно нового світоглядного характеру в напрямку справжнього національного розвитку духовності, які потребують впровадження на рівні державної політики [111, с. 12-16].

Ще однією ланкою процесу управління соціалізацією особистості є цілеспрямоване виховання таких якостей, як толерантність, налаштованість на співпрацю, миролюбство і милосердя, а також нетерпимість і непримиренність до всяких виявів безкультур'я, насильства над особистістю тощо.

Як соціальний феномен, толерантність притаманна процесам соціальної взаємодії, які мають характер міжкультурного контактування й охоплює все коло стосунків: від міжособистісних (побутових) - до соціально-правових. Подолання бінарної опозиції між «своїми» і «чужими», що історично склалася внаслідок різних обставин, можливе різними шляхами, проте, визначальною, на нашу думку, тут є вихідна позиція вміння знаходити прийнятні точки співпадіння. В контексті «модусних змінних» Т.Парсонса, толерантність можна розглядати як різницю між допустимим (терпимим, сприйнятним) і недопустимим (нетерпимим, несприйнятним). Тобто толерантність може окреслюватися як позиція, ставлення, що склалося до тих

соціальних реалій, які оцінюються позитивно, як такі, що можуть бути сприйнятними. У межах соціальної взаємодії індивіда й загальнодержавної системи організації суспільного буття, позиція першого може розглядатися як толерантна стосовно влади як такої, якщо його матеріальні й культурно-реалізаційні потреби збалансовані. Те ж саме стосується й окремих суспільних груп. Альтернативою є позиція нетерпимості, тобто породження негативних стереотипів як у поводженні, так і в сприйнятності на різних суспільних рівнях: особа і влада, особа і спільнота, свій - чужий (соціально і культурно). Толерантність розміщується між тим, що ми сприймаємо, і тим, що не сприймаємо або заперечуємо, і навіть проти чого протестуємо.

Глибинний моральний зміст у поняття «толерантність» вкладає академік НАН України М. Попович: «Коли ми говоримо про консолідацію суспільства і про толерантність - ми апелюємо до любові. Тому я теж апелюю до любові, щоб люди слухали одне одного і любили себе і ту землю, на якій вони живуть [43]».

М. Попович звертає увагу ще на одну рису феномену толерантності, а саме на те, що проблема ксенофобії не так є проблемою для інших народів, як для самих українців - бо принижує їх самих. Тому важливою є та обставина що спроба перекласти на інший народ власні проблеми та негаразди якраз і є свідченням того, що власними силами їх не можна подолати. От тоді і з'являються апеляції до когось «іншого», на якого і дивляться як на причини негараздів та незгод. Але в такому випадку у свідомості, скоріше - у підсвідомості, таїться надія на те, що «звинувачений» усвідомить свою вину і врятує нас. Марна справа... В цьому вимірі найближчі сусіди-етноси не завжди сприймаються як надійне опертя. «Братство - занадто велике слово, і не варто добиватися, щоб усі люди були такими ж близькими, як брати..., - зауважує М. Попович. - Там, де не можна, чи не слід бути братами, необхідно шукати інші форми солідарності. Такі форми мають ґрунтуватися на терпимості, консенсусі і толерантності [137]».

Толерантність може і має виступати як основа і механізм консолідації суспільства. Можливість і бажання почути один одного, врахувати бажання іншого, задекларувати власну особистісну позицію тощо - зрозуміло, у межах норм і правил суспільного життя, - акумулюють потенціал і можливості кожного з членів соціуму в сукупний продукт нового рівня, у нову систему цілісність, у нову спільноту, яку «не здолати», до якої неможливо застосовувати принцип: «розділяй та володарюй». Не випадково П. Саух наголошує, що толерантність - «це певний морально-практичний орієнтир принципів інтеграції культурно-історичного досвіду в єдину систему цінностей [155, с. 179]». І тут на передній план виступають, з одного боку, готовність людини бути почутими іншими людьми, а з іншого, - здатність сприйняти слово і думку співрозмовника, явного чи уявного.

Таким чином, толерантність у контексті означеного вище є певним особистісним, суспільно визнаним концептом, який передбачає не просто певні засоби досягнення визначеної мети, а передусім цілком конкретну технологію побудови взаємовідносин між різними їх суб'єктами. Вона є, образно кажучи, своєрідним лакмусовим папірцем, що дає змогу визначити рівень суспільної зрілості, культури соціальних агентів - учасників цієї комунікації (взаємовідносин), їхньої готовності до спільного пошуку підґрунтя, шляхів до співпраці, злагоди і миру. Бо «толерантність - це те, що уможливорює досягнення миру і веде від культури війни до культури миру».

Узагальнюючи, слід сказати, що толерантність постає як категорія світоглядної свідомості й одночасно як головний критерій оцінки культури загальнолюдських відносин, як умова і певною мірою засіб досягнення їх конструктивності.

Зазначимо також, що толерантність постає як обов'язок щодо поважання і утвердження прав і свобод людини, демократії і влади закону і разом з тим вона вимагає і певних самообмежень суб'єктів суспільних відносин, стриманості, демонстрації хоча б (у певних випадках) зовнішнього

вияву взаємної поваги один одного. В цьому аспекті толерантність на думку англійського філософа Б. Вільямса, постає як «незручна чеснота».

Толерантність та інтолерантність можуть поширюватися на різноманітні аспекти життєдіяльності людини. Залежно від сфер прояву визначають національно-етнічну, релігійну, класово-соціальну, географічну, політичну, гендерно-сексологічну, вікову та інші види толерантності.

Показник сучасної суспільної толерантності значно ускладнюється тією обставиною, що нині особистісна ідентичність є набагато динамічнішою, ніж у традиційному суспільстві. Жорсткі архетипи поведінки, регламентації, табу і практично однозначні моральні приписи змінюються варіативністю поведінки людини залежно від конкретної ситуації. Мова не йде про кардинальну політичну чи соціальну переорієнтацію, хоча це також нерідко має місце, а про потребу реагувати на потужний інформаційний та ідейний тиски ззовні, що змушує постійно шукати стан внутрішнього узгодження з такими флуктуаціями соціокультурного довкілля. Тут важливим є висновок російських соціологів Є. Данилової та В. Ядова щодо того, що настала доба нормалізації несталих соціально-ідентифікаційних станів особистості, а саме: контекстуально-лабільна ідентичність набуває статусу соціальної норми [69, с. 27-30]. Звідси постає принципова зміна індуктора толерантності: на зміну звичаєвому сприйняттю (несприйняттю) «іншого» приходять воля самого суб'єкта соціокультурних відносин, котрий має повсякчас робити особистий і особистісний вимір щодо партнера по діалогу, реального чи віртуального. З цим, до речі, пов'язана електоральна інтерференція інтересів учасників виборів від події до події.

Розвиток толерантності є об'єктивною потребою сучасного суспільства. За умови етнокультурного ренесансу, який переживає Україна, та її інтеграції у світову спільноту питання виховання і освіти молоді у координатах толерантності, поваги до різноманітності світу виходять на одне з важливих місць. Це зумовлено і тим, що одним з соціальних феноменів сучасного українського суспільства виступає полікультурність середовища.

В полікультурному суспільстві толерантність є умовою формування молоді, оскільки саме від молоді в кризовому суспільстві, яке характеризується великою кількістю загроз життю, залежить виживання людства у найближчому майбутньому. Толерантність як основа світосприйняття молоді, шляхом домінування в комплексі цінностей повинна виконувати регулюючу функцію в діяльності молоді.

Толерантність є одним з чинників, який пронизує собою ключові компетентності особистості. Так, у автономній діяльності, де здатність захищати та піклуватись про права та потреби інших та діяльність у широкому, глобальному контексті, толерантність людини є невід'ємною характеристикою соціально компетентної людини. Інтерактивне використання засобів, як соціальна компетентність, також потребує від людини відомої міри толерантності при інтерактивному використанні мови та інших засобів комунікації, при застосуванні різноманітних інтерактивних технологій. Ще більшою мірою толерантність, як якісна риса особистості, задіяна у комплексі такої соціальної компетентності як вміння функціонувати в соціально гетерогенних групах, що дозволить успішно взаємодіяти, співробітничати та конструктивно вирішувати конфлікти з іншими [63].

Фактори, які допомагають підростаючим поколінням ідентифікуватися та розвинути адаптивні здібності: сім'я, релігія (релігійна спільнота), освіта, суспільство (соціальні умови, обставини, суспільні інститути, середовище ровесників, ЗМІ).

Тому підготовка педагогічних кадрів (викладачів, педагогів, психологів, практичних психологів, соціальних педагогів), які можуть реально допомагати молоді в процесі соціалізації у сучасному полікультурному середовищі визнана актуальним завданням для Українського суспільства. На фахівців педагогічного напрямку падає головне навантаження з формування толерантності у підростаючих поколіннях [63].

Однієї із задач тому стає вдосконалення змісту, організації толерантного виховання, вивчення природи толерантності, рівно як і

способів толерантної взаємодії. Тільки толерантна особа, здатна конструктивно вирішувати конфлікти, а не уникати їх, готова жити і працювати в безперервно змінному сучасному світі, здатна сміливо розробляти власні стратегії поведінки, самостійно мислити, здійснювати етичний вибір і нести за нього відповідальність перед собою і суспільством в цілому. У зв'язку з цим актуалізується задача створення педагогічних умов для формування досвіду толерантних відносин і толерантної поведінки. Ми визначаємо умови не тільки як сукупність чинників і обставин, від яких залежить ефективність процесу дозволу толерантної ситуації або конфлікту, але і як середовище, як сукупність стимулів, привабливих засобів цього середовища, в якому протікає процес формування толерантності. Творчий пошук в цьому напрямі детермінований необхідністю дозволу ряду суперечностей, характерних для сучасного освітнього процесу:

- між потребами суспільства і держави у формуванні толерантних осіб і недостатньою реальною практикою конструювання педагогічного процесу як засоби розвитку толерантності у молодших школярів;

- між потенційними виховними можливостями в подоланні толерантної поведінки і недостатньою теоретичною і практичною розробленістю технологій її формування;

- між темпами вдосконалення нових технологій і готовністю до упровадження їх в свою діяльність.

В сучасних умовах майже кожна людина у світі входить до системи етнокультурних стосунків, тому толерантністю є, як вважає С. Бондирева, «об'єктивна необхідність у процесі численних контактів людини з іншими етносами у багатокультурному світі, де людина, що входить до певного етносу, первинно належить до всієї сукупності багатоетнічно представленого співтовариства та виступає учасником його відтворення [32, с. 13]».

Важливою умовою формування позитивних міжетнічних стосунків є прояв толерантності.

Термін «етнічна толерантність» містить, на думку Е. Антипової:

1) систему цінностей, поглядів, стереотипів демократичного тлумачення, що базується на визнанні принципу толерантності в міжетнічних стосунках;

2) уміння людини приймати людей з іншою культурою, свідомістю, традиціями, психологічну готовність до взаємодії з представниками інших національностей на основі терпимості та згоди [13, с. 3].

Проявляючи міжетнічну толерантність людина ніколи не буде прагнути підкорити собі іншого, завдати йому шкоди. Толерантність передбачає повагу гідності кожного, здатність визнавати інші погляди, думки, спосіб життя, усвідомлювати те, що кожна особистість має право на наявність та збереження індивідуальності. Міжетнічна толерантність сприяє взаємопізнанню, при якому етнічні спільноти звертають увагу, в першу чергу, на споріднені цінності (загальнолюдські), а потім на такі, які їх розрізняють (національні). При цьому останні не мають сприйматися як негатив, а як закономірність, яку треба сприймати, розуміти й поважати.

Отже, прояви толерантності сприяють регулюванню взаємин між людьми, визначають прагнення ставитися до іншої людини, як до самої себе.

Толерантність відноситься до загальнолюдських цінностей і тому є важливою умовою розвитку діалогу культур. Діалог дає можливість для рівноправної взаємодії під час міжкультурних відносин.

Слід зазначити, що останніми роками проблема толерантності вивчається у сфері негативних положень, як психологами, так і педагогами (агресія, жорстокість, девіації, деструктивність).

Тут доречно послатися на В. Макаєва, який вважає що в дослідженні проблем формування толерантної освіти і виховання можливий і необхідний методологічний підхід з позиції гармонізації і гуманізації людських відносин а не тільки з позицій вирішення протиріч.

Таким чином виховання таких якостей, як толерантність, налаштованість на співпрацю, миролюбство і милосердя потрібно розглядати

з позицій екзистенціально-гуманістичного, диверсифікаційного, когнітивного, біхевіорального, діалогічного і фасилітативного підходів.

Екзистенціально-гуманістичний підхід потрактує дані якості як усвідомлені, осмислені і відповідальні, що не зводяться до автоматизма або стереотипних дій. Це цінність і життєва позиція реалізація якої в кожній конкретній ситуації має певний сенс і вимагає від суб'єкта толерантності пошуку цього значення і відповідального рішення. Таким чином, прояв толерантності та інших якостей утворює аксіологічну модель яка має синкретичний характер. Це виявляється в тому, що цінність - мета визначає цінності-засоби, а цінності відношення до «Іншого» залежать від цінностей-якостей, цінностей-знань.

З позиції диверсифікаційного підходу поняття толерантність не зводиться до однозначної дефініції, однієї тематики або характеристики.

Толерантність - це складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, що має безліч ліній прояву і розвитку і тому пронизує всі сфери соціального та індивідуального життя людини, є важливим вимірюванням практично будь-якого психологічного процесу і стану, одним з ключових «екзистенціалів людському життю». Диверсифікаційний підхід виявляється також в різноманітті форм і видів толерантності.

З позицій когнітивного підходу толерантність в основі своїй має знання і раціональні доводи, які визнають складність, багатовимірність і різноманіття, а також неможливості зведення всього різноманіття точок зору до «загальної істини» і неминучої множинності індивідуальних картин світу.

Біхевіоральний підхід потрактує толерантність як особливу поведінку людини, направлену на конструктивну взаємодію з цим «іншим»; як якість характеризуюче відношення до іншої людини як до рівнодостоїнної особи і, що виражається в свідомому придушенні відчуття неприйняття, викликаного всім тим, що знаменує в «іншому» інше.

Діалоговий підхід обумовлює важливий тип толерантності - міжособова толерантність - особливий спосіб побудови взаємостосунків,

міжособової взаємодії і спілкування з іншими людьми, у тому числі - «іншими». Саме в цьому виді толерантності найбільш яскраво виявляються всі основні аспекти проблеми толерантності - як з погляду її вивчення, так і з погляду розвитку і навчання.

При фасилітативному підході основна увага надається пошуку адекватної психолого-педагогічної тактики розвитку толерантності на створенні найсприятливіших умов для вироблення кожним власної, самостійної і незалежної позиції для природного, рефлексії і індивідуальної становлення толерантності.

Дані підходи можуть служити для управління процесом соціалізації особистості в полікультурному середовищі при вихованні таких якостей особистості, як толерантність, налаштованість на співпрацю, миролюбство і милосердя, а також нетерпимість і непримиренність до всяких проявів безкультур'я, насильства над особистістю тощо [144].

Осмислюючи зміст толерантного середовища, не можна не звернутися і до іншої об'єктивної реальності, що має протилежний початок - інтолерантне середовище. Практична підготовленість дитини полягає в придбанні умінь і навиків гнучкого реагування на різні соціальні дії, у формуванні запасу творчих рішень реальних соціально-значущих задач, виробленні потреби творчих пошуків, ухваленні оптимальних рішень, упевненості в своїх можливостях. Сучасний освітній простір навчальної установи цінним і значущим визнає культурну самобутність кожного, в ньому відкривається доступ до всіх цивілізацій світу, включаючи власну, в ньому відбувається зняття зовнішніх обмежень доступності до інших освітніх систем. Тут формується якась соціокультурна і життєва установка, кожний відчуває комфортність буття, самодостатність, прагнення до самоудосконалення. Проте специфіка розвитку суспільства створює систему перешкод для реалізації цієї мети (знову-таки з відомим ступенем умовності допустимо називати це «негативним впливом»). Дослідження впливу цих чинників на процес розвитку толерантності показало, що усвідомлення і облік їх

сприяють підвищенню його ефективності. Уміле використання цих чинників залежить від знання умов впливаючих на становлення толерантної особи, тобто складових частин або характеристики середовища, в якому вона розвивається.

Суспільні умови розвитку особи, ступінь її соціальної зрілості і активності, психічний настрій, особові якості, характер і зміст соціальних суперечностей, економічні і політичні, культурні і побутові умови складають середовище становлення і розвитку людини як соціального об'єкту. Педагогічні і дидактичні умови повинні забезпечувати успішність навчання і виховання толерантності. Характер міжособових відносин, заснований на толерантності повинен обумовлювати ефективне становлення толерантної особи [180].

Як ми вже говорили, сучасна соціокультурна ситуація визначила суттєву необхідність у формуванні толерантності як умову виживання людства в майбутньому; як цінності соціокультурної системи; як норми гуманних людських відносин, як світогляду і усвідомленого орієнтиру побудови взаємостосунків з навколишнім світом. Це дозволяє розглядати толерантність як багатокомпонентне явище об'єктивної реальності. Виховання у дусі толерантності, перш за все, вирішує задачу розкриття значення буття людини в світі через розуміння характеру і способів його взаємодії з цим світом. Процес освіти і виховання в толерантному середовищі полягає в осмисленні людиною свого місця в світі, в оволодінні способами взаємодії з ним. Кінець кінцем, йдеться про сприйняття толерантності як особово-значущої цінності. Побудова толерантного середовища в освітньому просторі будь-якого навчального закладу зачіпає соціологічний, психолого-педагогічний і методологічний рівні в просторовій організації життєдіяльності людини. Ідея формування толерантності в освітніх закладах має певну специфіку, яка полягає в тому, що ця ідея отримує тут додаткове міжособове забарвлення. Як особлива цінність освіти розглядається взаємодія з іншими людьми, в ході якої відбувається особове

взаємозбагачення і розвиток. Побудова толерантного середовища - поетапний процес цілеспрямованої діяльності всіх суб'єктів освітнього соціуму, який характеризується наявністю деструктивних чинників, що ведуть до формування інтолерантності. Тому особливу значущість набувають педагогічні механізми переходу від інтолерантного середовища до толерантного, які допоможуть припиненню проявів інтолерантності і домінуванню толерантних взаємостосунків.

Отже, глобальні проблеми соціального прогресу людства вимагають керованого управління процесом соціалізації особистості в полікультурному середовищі, де важливу роль відіграє освіта. Завдяки освіті у дитини формується відповідна картина світу, а через неї відношення як до оточуючого світу, так і до самої себе.

Кожен історичний період вимагав від педагогів сформованості у дітей певної картини світу, яка відповідала б реаліям соціального і культурного розвитку кожного народу. Але оточуючий світ досить різноманітний і люди мають різні культурно-історичні цінності, традиції, релігійні погляди. Така різноманітність носить об'єктивний характер.

Свідомість людини знаходить у цій різноманітності єдність, яка також буде існувати об'єктивно. Ця єдність може бути утворена на основі полікультурного світосприйняття. Тому так важлива необхідність формування у молодого покоління готовності до життя в умовах полікультурного простору.

Соціалізація особистості в умовах полікультурного середовища сприяє формуванню в особистості готовності до активної діяльності в сучасному соціокультурному середовищі, яка зберігає свою ідентичність, прагне до поваги та розуміння інших етнокультурних спільнот, вміє жити в мирі та злагоді з представниками різних расових, етнічних культурних, релігійних груп.

Стан сучасного українського суспільства та розвиток держави вимагають формування довгострокового стратегічного партнерства у всіх

сферах соціального життя з метою побудови соціуму, де б культивувались толерантні стосунки. Визнано за необхідне втілення ідей толерантності та сприйняття різноманітності світу в Україні через просвітницькі та освітянські програми у всіх верствах суспільства.

ВИСНОВКИ

Соціалізація особистості здійснюється як процес входження людини в середовище на основі освоєння норм і цінностей культури. Умовно можна розглядати його як процес, що здійснюється чотирма основними способами: по-перше, як процес стихійної взаємодії людини з об'єктивними обставинами життя суспільства; суспільство при цьому розвивається за своїми закономірностями, а тому соціально-економічні, політичні й соціокультурні обставини є тими реаліями, під впливом яких формується особистість; по-друге, як процес, що має відносно регульовану природу; держава при цьому приймає ті чи інші закони, які, спрямовуючи розвиток матеріальних і духовних обставин, визначають напрями розвитку особистості, характер розвитку тих чи інших соціальних груп; по-третє, як процес, який досить потужно контролюється суспільством і державою; як правило, ці процеси притаманні суспільствам тоталітарного типу; суспільство і держава задають параметри особистості й забезпечують його більшою мірою ідеологічними засобами; по-четверте, як процес самореалізації, самоствердження особистості, що має просоціальний або асоціальний характер.

Монокультурне і полікультурне суспільства мають різні особливості соціалізації особистості. У першому з них закономірності соціалізації визначаються виключно тим типом культури, який домінує в конкретному суспільстві в конкретному просторі і часі; у другому - взаємодією культур, які в своїй загальній спрямованості прагнуть до реалізації загальнолюдських пріоритетів і цінностей.

Сучасне суспільство є в своїй основі полікультурним. Цю характеристику посилюють процеси глобалізації, інформаційної революції, міграційні процеси, процеси-переміщення людей в історичному просторі та часі. Разом з переміщенням люди несуть з собою спектр традицій, цінностей і норм, притаманних виключено тому соціуму, до якого вони належать.

Локальний соціум, в який спрямовані переміщення, характеризується як суперечливий, а може й конфліктний. Людство ж прагне до гармонії, єдності, порядку. Соціалізація у цьому вимірі постає як процес підготовки людини до життя в тому середовищі, яке створюється. На передній план у ньому виходять загальнолюдські цінності - толерантності, солідарності, миролюбства, добра, справедливості, свободи тощо. Інтеріоризація цих цінностей складає змістовну основу сучасного процесу соціалізації особистості в полікультурному середовищі.

Разом з тим, кожне полікультурне середовище характеризується наявністю асоціальних, антикультурних явищ і процесів. Головні з них концентруються навколо наркоманії і сексуальних збочень, тероризму і організованої злочинності, алкоголізму і т.п. Людина, що живе в цьому середовищі, не може бути абсолютно ізольованою від їх негативного впливу. Як засвідчують дослідження, навіть перебуваючи в закритих навчально-виховних закладах, діти тією чи іншою мірою відчують на собі їх негативний вплив й нерідко формують в собі якості, далекі від того попереднього загальнокультурного ідеалу, у відповідності з яким вони мали б формуватись у цих закладах.

Соціалізація особистості в полікультурному середовищі завжди постає як процес вирішення суперечності між добром і злом, прекрасним і потворним, істиною і похибкою, справедливістю і не справедливістю. Ефективним (у загальнолюдському вимірі) він буде тільки тоді, коли особистість вибирає й засвоює істину і справедливість, прекрасне і добро, гуманне і людяне.

Останнє є можливим лише через суспільну, цілеспрямовану регуляцію (й оптимізацію) впливу різноманітних чинників. В полікультурному середовищі до таких чинників належать: безпосередні характеристики полікультурного середовища; система освіти та культури; ефективність діяльності засобів масової інформації; самовиховання особистості тощо. Одним з найбільш дієвих серед них є чинник «мови», володіння якою

дозволяє особистості вникнути в загальний контекст полікультурного середовища, розпізнати в ньому суперечливі цінності та тенденції, обрати гуманістичні з них, дати своєрідний відбій якостям, які суперечать загальнолюдській природі. Мовне виховання при цьому постає не скільки у якості засобу спілкування, скільки у якості механізму фільтрації культурного надбання через призму добра і зла, вибору добра виключно з позицій гуманістичних начал і принципів. На основі мовного порозуміння формується толерантне сприйняття і повага. Підкреслено, що спілкування, мова і мовні стратегії в колишньому СРСР мали обмежений характер, в результаті чого людина не могла вільно спілкуватись зі світом, а поставала, скоріш, як об'єкт маніпуляцій з боку домінуючої ідеології. В нових умовах визріло завдання вивчення рідної та іноземних мов, оволодіння ними як чинниками інтелектуального і культурного зростання особистості.

Визначивши й проаналізувавши основні чинники соціалізації особистості в полікультурному середовищі - позитивний вплив полікультурного середовища; дієвість полікультурного (культурно-історичного та соціального) досвіду; реальний культурний обмін (повсякденна культурна взаємодія) і соціалізація особистості; традиції полікультурного середовища як чинник соціалізації особистості; соціалізаційна роль мовного фактору (полімовність у вихованні): формування толерантності, норм життя у мирі та злагоді, доброзичливість як стиль життя і т. п., - логічно ставиться питання про керованість цього процесу, управління ним. На випадковість, стихію й спонтанність процесу покладатись не слід. Людина - істота соціальна. Її основні характеристики задаються суспільством, яке зацікавлене в тім, щоб вона (людина) формувалась як особистість із всіма культурними ознаками, які в ньому домінують. Саме тут і розгортається проблема управління процесом соціалізації особистості в полікультурному середовищі, яку ми розглядаємо у якості стратегічного завдання для суспільства і особистості.

Управління в широкому розумінні є об'єктивним процесом упорядкування систем, суть якого полягає у забезпеченні цілісності й позитивній спрямованості їх функціонування, підтримання заданого режиму для досягнення мети шляхом обміну інформацією між їхніми підсистемами. Виходячи з цього визначення, можна констатувати, що управління соціалізацією особистості в полікультурному середовищі є об'єктивним процесом цілеспрямованого упорядкування взаємовпливів основних чинників соціалізації з метою забезпечення бажаного результату - становлення толерантної, всебічно розвиненої особистості, здатної до порозуміння, спілкування та співпраці з представниками різних народів і культур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абдулкаримов Г. Г. Об опыте работы по формированию у детей этнической толерантности / Г. Г. Абдулкаримов // М.: Дайджест. - 2002. - №2. - С. 36-37.
2. Абдуллаев Ю. Н. Иностранные языки в современном мире и эволюция методики обучения / Ю. Н. Абдуллаев, А. М. Бушуй // Ташкент: СОНМ. - 2000. - 496 с.
3. Аберкромби Н. Ю. Социологический словарь: Пер. с англ. / [авт.-уклад. Н. Ю. Аберкромби]. - М.: СПб. - 2004. - 870 с.
4. Абишева С. К. Реальный мир, культура, язык: взаимоотношение и взаимодействие / С. К. Абишева // Этнопсихологические и социокультурные процессы в современном обществе : материалы Второй Международной конференции (22-24 сент. 2005 г.) / отв. ред. В. В. Гриценко. - Балашов: Изд-во «Николаев», 2005. - С. 19-22.
5. Ананьева Н. В. Організаційно-педагогічні засади діяльності полілінгвістичної гімназії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Н. В. Ананьева // Київ. - 2007. - 22 с.
6. Андреева Г. Социальная психология / Г. Андреева // - М.: Аспект Пресс, 2004. - 365 с.
7. Андреева Е. М. Проблема культуры в полиэтническом образовательном пространстве / Е. М. Андреева // Этнопсихологические и социокультурные процессы в современном обществе: материалы Второй Международной конференции (22-24 сент. 2005 г.) / отв. ред. В. В. Гриценко // - Балашов: Изд-во «Николаев», 2005. - С. 32-34.
8. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко // К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі». - 2005. - 498 с.

9. Андрущенко В. П., Дзвінчук Д. І. Основи сучасної філософії освіти: навчальний посібник. / В. П. Андрущенко, Д. І. Дзвінчук // К. - Ів.-Франківськ: Місто НВ - 2009. - 456 с.
10. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю: 2-ге вид., допов. / В. П. Андрущенко // К.: Знання України. - 2008. - 819 с.
11. Андрущенко В. П. Человек в системе культуры развитого социализма / В. П. Андрущенко // К.: Вища школа. - 1984. - 148 с.
12. Андрущенко В. П. Соціальна робота. Книга I. / В. П. Андрущенко, В. П. Бех, М. П. Лукашевич // К.: УДЦССМ. - 2001. - 344 с.
13. Антипова Е. Полікультура і толерантність у системі освіти / Е. Антипова // Психолог. - № 18 - 19. - С. 2 - 4.
14. Асманов А. Р. Воспитание любви к Родине в поликультурном учебном коллективе / А. Р. Асманов // Культура народов Причерноморья. - 2003. - №37. - С. 321 - 326.
15. Асмолов А. Г. Личность как предмет психологического исследования / А. Г. Асмолов // М.: МГУ. - 1984. - 104 с.
16. Асмолов А. Г. Психология личности. Принципы общепсихологического анализа / Асмолов А. Г. // М.: Просвещение. - 1990. - 367 с.
17. Барановський М. О. Транскордонне співробітництво як форма стимулювання розвитку депресивних територій / М. О. Барановський // Європейська та євроатлантична інтеграція і транскордонне співробітництво: тези доп. V Міжнар. наук.-практ. конф. студ., асп. і молодих науковців (15-16 травня 2008 р.) / за ред. В. Й. Лажніка і С. В. Федонюка // Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. націон. ун-ту ім. Лесі Українки. - 2008. - В 2-х т. - С. 37-39.
18. Батищев Г. С. Найти и обрести себя. Особенности культуры глубинного общения / Г. С. Батищев // Вопросы философии. - 1995. - № 3. - С. 103.
19. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин // М.: Просвещение. - 1979. - 377 с.

20. Бекірова Л. С. Регулятивно-креативна функція традиції в етнокультурі (на матеріалі досвіду кримськотатарського народу): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.04 / Л. С. Бекірова // Сімферополь: НУМО. - 2004. - 19 с.
21. Белошапка Р. А. Развитие социокультурных традиций на севере Западной Сибири в условиях современных миграционных процессов / Р. А. Белошапка // Вестник Самарского государственного университета. - 2007. - №5/3 (6 55). - С. 5-11.
22. Белих С. І. Роль полікультурної освіти в становленні толерантної особистості / С. І. Белих // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. - 2006. - № 6. - С. 7-10.
23. Бжезинский З. Великая шахматная доска / З. Бжезинский // М.: Просвещение. - 1998. - 17 с.
24. Бичко А. К. Феномен української інтелігенції: Спроба екзистенціального дослідження / А. К. Бичко, І. В. Бичко // Дрогобич, 1997. - 116 с.
25. Бова А. Довіра до соціальних інститутів. Крос-національні зіставлення / А. Бова // Соціальна психологія. - 2004. - №2. - С. 96.
26. Бова А. А. Проблема довіри населення України до міліції (соціологічний аналіз) / А. А. Бова // Молода нація. - 2008. - № 9. - С. 29.
27. Богин В. Г. Современная дидактика: теория - практика / В. Г. Богин // [под ред. И. Я. Лернера, И. К. Журавлева.]. - М.: Изд-во Института теоретической педагогики и международных исследований в образовании Российской Академии образования. - 1993. - С. 29-32.
28. Бойченко В. В. Полікультурне виховання молодших школярів у навчально-виховному процесі школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 / В. В. Бойченко // Херсон: ХАНО. - 2006. - 20 с.
29. Болгаріна В. Культура і полікультурна освіта / В Болгаріна., І. Лощенова // Шлях освіти. - 2002. - №1. - С.2-6.

30. Большой энциклопедический словарь / 2-е изд., перераб. и доп // М.: Большая Российская энциклопедия. - 1998. - 1456 с.
31. Бондаренко В. И. Социально-педагогическая деятельность «открытой» школы в поликультурной среде: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 / В. И. Бондаренко // Ставрополь. - 2006. - 174 с.
32. Бондырева С. К. Феномен толерантности в системе межэтнических отношений / С. К. Бондырева // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений: сб. научных статей. - [2-е. изд. стереотип]. - Москва-Воронеж. - 2003. - С. 12-20.
33. Боса Л. До проблеми новітньої соціалізації молоді / Л. Боса // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молоді: наукові праці та мат. конф. [гол. ред. В. Андрущенко]. - К.: Т-во «Знання України». - 2001. - Вип. 1. - 780 с.
34. Бріцин В. М. Мовна ситуація в УРСР і актуальні питання розвитку соціолінгвістичних досліджень / В. М. Бріцин // Функціонування і розвиток сучасних слов'янських мов: [зб. наук. праць.]. - К.: Уж. - 1991. - С. 4-24.
35. Буланкина Н. Е. Концептосфера гуманистического образования: Учебно-метод. пособие. / Н. Е. Буланкина // Новосибирск. - 2004. - 390 с.
36. Бурдые П. Социология социального пространства / П. Бурдые // [пер. с франц.] / Ин-т экспериментальной психологии. - СПб.: Алетейя. - 2005. - 278 с.
37. Вагабова Н. М. Поликультурный мир: поиски толерантности / Н. М. Вагабова, У. Б. Гаджиева // Этнопсихологические и социокультурные процессы в современном обществе: материалы Второй Международной конференции (22-24 сент. 2005 г.) / отв. ред. В. В. Гриценко // Балашов: Изд-во «Николаев». - 2005. - С. 100-103.
38. Васильев И. Б. Профессиональная педагогика. Часть 1. / И. Б. Васильев // Харьков. - 2003. - 153 с.

39. Вашкевич В. М. Формування та розвиток історичної свідомості студентської молоді в Україні в період суспільних трансформацій (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. М. Вашкевич // Київ. - 2007. - 35 с.
40. Введение в психологию: [под общ. ред. А. В. Петровского.]. - Москва : Издательский центр «Академия» - 1996. - 496 с.
41. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел.] // К.: Ірпінь: ВТФ «Перун». - 2001. - 1440 с.
42. Верещагин Е. М. Язык и культура / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров // М. - 1990. - 392 с.
43. Вісник етнополітики. - 2005. - №20. - 1-25 січня. - 150 с.
44. Український соціум / [О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Стешко та ін.] / за ред. В. С. Крисаченка // К.: Знання України. - 2005. - 482 с.
45. Волкова Н. П. Педагогічні комунікації: навч. посіб. / Н. П. Волкова // Дніпропетровськ: РВВ ДНУ. - 2002. - 92 с.
46. Волохов А. В. Теория и методика социализации ребёнка в детских общественных организациях: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.07 / А. В. Волохов // Ярославль. - 1999. - 48 с.
47. Вульффов Б. З. Семь парадоксов воспитания / Б. З. Вульффов // М.: Новая школа. - 1994. - 78 с.
48. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский // М.: Изд-во Смысл Эксмо. - 2005.- 1136 с.
49. Гасанов З. Т. Воспитание культуры межнационального общения: методология, теория, практика / З. Т. Гасанов // Махачкала. - 1998. - 338 с.
50. Гедікова Н. П. Політична соціалізація особистості в період демократизації українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / Н. П. Гедікова // Одеса. - 1999. - 19 с.
51. Георгян А. Р. Формирование поликультурной рефлексии в контексте социализации личности / А. Р. Георгян // Этнопсихологические и

социокультурные процессы в современном обществе: материалы Второй Международной конференции (22-24 сент. 2005 г.) / отв. ред. В. В. Гриценко // Балашов: Изд-во «Николаев». - 2005. - С. 120-121.

52. Гидденс Э. Ускользящий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс // [пер. с англ.]. - М.: Изд-во «Весь мир». - 2004. - С. 35.

53. Головатый Н. Ф. Социология молодежи / Н. Ф. Головатый // К.: МАУП. - 1999. - 340 с.

54. Гончаренко Л. А. Фактори актуалізації полікультурної освіти і виховання / Л. А. Гончаренко // Таврійський вісник освіти. - 2004. - №2. - С. 97-101.

55. Горностай П. П. Рольова соціалізація особистості: психотерапевтичний ракурс / П. П. Горностай // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка // К.: Нора-Друк. - 2001. - Вип. 21. - С. 91-100.

56. Горностай П. П. Социализация личности и психологические роли / П. П. Горностай // Теоретические и прикладные вопросы психологии. – СПб. - 1997. - Вып. 3. - Ч. 1. - С. 325-330.

57. Горностай П. П. Соціалізація особистості як проблема національної освіти / П. П. Горностай // Ніжин. - 1994. - Ч. 2. - С. 19-22.

58. Городяненко В. Г. Соціологія : [Підручник] / Городяненко В. Г // К.: Видавничий центр Академія. - 2003. - 352 с.

59. Горячев М. Д. Социальная педагогика / М. Д. Горячев // Самара. - 1996. - 452 с.

60. Готлиб Р. А. Социальная востребованность знания иностранного языка / Р. А. Готлиб // СОЦИС. - 2009. - №2. - С. 122-124.

61. Грехнев В. С. Культура педагогического общения: [кн. для учителя] / В. С. Грехнев // М.: Просвещение. - 1990. - 11 с.

62. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук: спец. 09.00.10 / О. А. Грива // Київ. - 2008. - 32 с.

63. Грива О. А. Толерантність молоді у полікультурному середовищі:

Монографія / О. А. Грива // К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. - 2007. – 275 с.

64. Громадянська освіта: [Книга для вчителя] / Р. А. Арцишевський та ін. // Львів: ТЕКА. - 2002. - 158 с.

65. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации / Д. Б. Гудков // М.: ИТДГК «Гнозис». - 2003. - 288 с.

66. Гукаленко О. В. Поликультурное воспитание как процесс формирования национальной и этнической толерантности у современной молодёжи / О. В. Гукаленко // Известия Академии педагогических и социальных наук // Москва - Воронеж: НПО «МОДЭК». - 2005. - 352 с.

67. Гулецька Я. Г. Полікультурна освіта студентської молоді в університетах США: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Я. Г. Гулецька // Київ. - 2008. - 20 с.

68. Гультьев А. Г. Macromedia Authorware 6.0 / А. Г. Гультьев // Разработка мультимедийных учебных курсов // СПб.: Корона Принт. - 2002. - С. 5-6.

69. Данилова Е. Н. Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ / Е. Н. Данилова, В. А. Ядов // Социологические исследования // 2004. - №10. - С. 27-30.

70. Дзвінчук Д. І. Освіта в історико-філософському вимірі: тенденції розвитку та управління: [Монографія] / Д. І. Дзвінчук // К.: ЗАТ «Нічлава». - 2006. - 378 с.

71. Державний стандарт базової й повної середньої освіти / Постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. - № 24. - С. 2-14.

72. Джурицкий А. Н. Зарубежная школа: современное состояние и тенденции развития / А. Н. Джурицкий // М.: Владос. - 1993. - 356 с.

73. Дзюба І. М. Глобалізація і майбутнє культури / І. М. Дзюба // Слово і час. - 2008. - № 9. - С. 27.

74. Дзюба І. М. Починаймо з поваги до себе. Статті. Доповіді / І. М. Дзюба // К.: Просвіта. - 2000. - С. 25-32.

75. Долженко В. О. Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 / В. О. Долженко // Луганськ: Трио. - 2006. - 20 с.

76. Дубасенюк О. А. Підготовка майбутніх учителів до толерантної взаємодії в умовах полікультурного середовища / О. А. Дубасенюк // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. - 2007. - № 35. - С. 62-65.

77. Думки і погляди населення України напередодні референдуму щодо незалежності та через 15 років: матеріали прес-конф. (30 листопада 2006 р.) [Електроний ресурс] - режим доступу до матеріалу: <http://www.kiis.com.ua/txt/doc/30112006/press30112006.doc>.

78. Дюркгейм Э. О. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. О. Дюркгейм // М.: Канон. - 1995. - 352 с.

79. Євтух В. Б. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, Л. О. Аза // Київ. - 2003. - 350 с.

80. Євтух М. Б. Соціальна педагогіка: [підручник] / М. Б. Євтух, О. П. Сердюк // Київ: МАУП. - 2002. - 232 с.

81. Жадько В. О. Історична пам'ять у системі духовного світу особистості сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. О. Жадько // Київ. - 2007. - 36 с.

82. Заслуженюк В. С. Соціально-педагогічні проблеми виховання в учнів культури міжнаціонального спілкування / В. С. Заслуженюк, В. В. Присакар // Нові технології навчання: [наук.-метод. зб.] / гол. ред. В. О. Зайчук та ін. // К: ІЗМН. - 1997. - Вип. 19. - С. 65-77.

83. Зинченко А. П. Игровая педагогика / А. П. Зинченко // Тольятти. - 2000. - С. 17.

84. Иваненков С. П. Проблемы социализации современной молодежи: монография / С. П. Иваненко // [изд. 2-е, доп.]. – СПб. - 2003. - 420 с.
85. Ионин Л. Г. Социология культуры / Л. Г. Ионин // Москва: Просвещение. - 2004. - с. 384.
86. Іванченко А. В. Концепції соціалізації особистості у західній педагогіці другої половини ХХ століття / А. В Іванченко., А. А. Збруєва // Вісник Житомирського педагогічного університету. - 1999. - № 3. - С. 9-13.
87. Кирилл (Митрополит Смоленский и Калининградский). Норма веры как норма жизни: проблема соотношения между традиционными и либеральными ценностями в выборе личности и общества / Кирилл (Митрополит Смоленский и Калининградский) // Церковь и мир // Москва. - 2000. - № 2 (II). - С. 203.
88. Ковалева А. И. Социализация личности: норма и отклонение / А. И. Ковалева // Москва: Просвещение. - 1996. - 270 с.
89. Кожем'якіна О. М. Культура довіри як цінність громадянського суспільства / О. М. Кожем'якіна // Практична філософія. - 2008. - № 1. - С. 94-95.
90. Кожем'якіна О. М. Культура довіри: специфіка формування / О. М. Кожем'якіна // Людина. Світ. Суспільство. Дні науки філософського факультету. - 2009. - К.: Київський університет. - 2009. - С. 79-81.
91. Компанієць В. О. Сутність і особливості сучасного полікультурного виховання / В. О. Компанієць // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: [зб. наук. праць]. - Київ - Житомир: Вид-во ЖДУ. - 2004. - Вип. 6. - Кн. 1. - С. 62-67.
92. Кон И. С. НТР и проблемы социализации молодежи / И. С. Кон // Москва: Просвещение. - 1988. - 150 с.
93. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. / Верховна Рада України. - К.: Преса України. - 1997. - 80 с.
94. Концепція національного виховання студентської молоді від

25.06.2009 р. – №7/2-4. – С. 3.

95. Корель Л. В. Социология адаптации: этюды и аналогии / Л. В. Корель // М.: ИНФРА-М. - 1997. - 300 с.

96. Корсак К. Сучасні зміни первинної освіти і зростання ролі вивчення іноземних мов / К. Корсак, С. Китаєва // Мова, освіта, культура. - [вип. 2.]. - К.: Видавничий центр КДЛУ. - 2000. – 323 с.

97. Косолапов Н. Формирование глобального миропорядка и Россия / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. - 2004. - № 11. - С. 3.

98. Кресіна І. О. Про прояви дискримінації в Україні: доповідь на спільному засіданні Ради з питань етнонаціональної політики при Президентові України та Національної ради з питань культури і духовності при Президентові України / І. О. Кресіна // Київ. - 2000. - 190 с.

99. Крилова І. М. Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (соціолінгвістичний аналіз) / І. М. Крилова // Актуальні проблеми соціолінгвістики. - К. - 1992. - С. 44-50.

100. Кузьменко В. В. Формування полікультурної компетентності вчителів загальноосвітньої школи: [навчальний посібник.] / В. В. Кузьменко, Л. А. Гончаренко // Херсон: РІПО. - 2006. - 92 с.

101. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. М. Лавриченко // К.: ВіРАІНСАЙТ. - 2001. - 248 с.

102. Лавриченко Н. М. Проблеми гуманістичного спрямування шкільної соціалізації: педагогічні роздуми і нотатки / Н. М. Лавриченко // К.: ТОВ «Інсайт-плюс». - 2006. - 279 с.

103. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс // М. : Просвещение. - 1985. - 117 с..

104. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский // Вопросы философии. - 1997. - № 11. - С. 48.

105. Лощенова І. Ф. Розвиток ідей полікультурного виховання у світовій педагогічній думці / І. Ф. Лощенова // Педагогіка і психологія. - 2002. - № 1-2. - С.68-77.
106. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: [навч.-метод. посібник.]. / М. П. Лукашевич // К.: ІЗМН. - 1998. - 112 с.
107. Макаев В. В. Поликультурное образование - актуальная проблема современной школы /В. В. Макаев, З. А. Малькова, Л. Л. Супрунова // Педагогика. - 1999. - № 4. - 380 с.
108. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін.]. - К.: Довіра: Генеза. - 1996. - 942 с.
109. Малахов В. А. Етика. [курс лекцій: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.] / В. А. Малахов // [3-є вид.]. - К.: Либідь. - 2001. - 328 с.
110. Мариносян Х. Э. Истоки и сущность глобального кризиса. Задачи государства в построении нового миропорядка / Х. Э. Мариносян // Философские науки. - 2009. - № 1. - С. 23.
111. Мацько Л. І. Українська мова: формування національної свідомості / Л. І. Мацько // Педагогіка і психологія. - 1996. - №1. - С. 12-16.
112. Миронова О. М. Музичне життя в полікультурному середовищі м. Стрия та регіону Стрийщини (друга половина ХІХ століття - 1939 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав.: спец. 17.00.01 / О. М. Миронова // Львів. - 2007. - 16 с.
113. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко // Дрогобич: ВФ «Відродження». - 2004. - 488 с.
114. Міщик Л. І. Сучасні технології в роботі з сім'єю із проблем насильства: досвід, перспективи / Л. І. Міщик, Т. П. Голованова, З. Г. Білоусова // Запоріжжя: ЗДУ. - 2003. - 104 с.

115. Москаленко В. Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель / В. Москаленко // Соціальна психологія. - 2006. - № 3 (17). - С. 3-16.
116. Москаленко В. Проблема виховання в контексті соціалізації особистості / В. Москаленко // Соціальна психологія. - 2005. - № 2 (10). - С. 3-17.
117. Москаленко В. В. Социализация личности / В. В. Москаленко // К.: Высшая школа. - 1986. - 200 с.
118. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник. / В. В. Москаленко // Київ : ВШ. - 2005. - 410 с.
119. Мудрик А. В. Социальная педагогика: [учеб. для студ. пед. вузов] / А. В. Мудрик // [под ред. В. А. Сластенина]. - [5-е изд., доп.]. - М.: Издательский центр «Академия». - 2005. - 200 с.
120. Мухина В. С. Возрастная психология / В. С. Мухина // М.: СПб. - 1997. - 179 с.
121. Національна доктрина розвитку освіти // Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002. - 30 с.
122. Нестеренко Г. О. Самовідтворення української політичної нації: принципи та механізми: дис. ... доктора філос. наук: 09.00.03 / Г. О. Нестеренко // Київ. - Національний інститут стратегічних досліджень. - К., 2008. - 428 с.
123. Нестеренко Г. О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення: [монографія] / Г. О. Нестеренко // К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. - 2007. - 360 с.
124. Новейший философский словарь / [глав. ред. А. А. Грицанов]. - 2-е изд., перераб. и дополн. - Минск: Книжный дом. - 2001. - 1024 с.
125. Овчаренко Г. Е. Педагогічні умови соціалізації студентів мистецько-педагогічних спеціальностей у позанавчальній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 / Г. Е.

Овчаренко // Луганськ. - Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. - 2005. - 20 с.

126. Орбан-Лембрик Л. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі / Л. Орбан-Лембрик // Політичний менеджмент. - 2008. - № 6. (33) (грудень 2008). - 28 с.

127. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка: навчальний посібник / С. С. Пальчевський // К.: Кондор. - 2005. - 560 с.

128. Паніна Н. Особливості національної толерантності в Україні [Електронний ресурс] / Н. Паніна, І. Кириченко – режим доступу до матеріалу : <http://www.dt.ua/1000/1550/35964/>.

129. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс // [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева] // М: Аспект-Пресс. - 1997. – 290 с.

130. Парыгин Б. Социальная психология как наука / Б. Парыгин // Л.: Храм. - 1967. - 300 с.

131. Педагогика: [учебное пос. для студ. педагог. учеб. заведений] / В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянов // М.: Школа-Пресс. - 1997. - 512 с.

132. Перетяга Л. Є. Дидактичні умови формування полікультурної компетентності молодших школярів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.09 / Л. Є. Перетяга // Харків. - Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С.Сковороди. - 2008. - 23 с.

133. Перотті Антонію. Виступ на захист полі культурності / Перотті Антонію // Львів: Кальварія. - 2001. - 128 с.

134. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив / А. В. Петровский // Москва: Уж. - 1982. - 200 с.

135. Петрочко С. П. Деякі аспекти соціального виховання у вищих навчальних закладах мистецького профілю // Соціалізація особистості: збірник наукових праць / [ра ред. проф. Капської.]. - Київ: Логос. - 2005. - Т. XXIV. - С. 139-146.

136. Пірен М. Релігійна соціалізація особистості як чинник утвердження духовних цінностей громадянського суспільства / М. Пірен // Соціальна психологія. - 2005. - № 6 (14). - С. 31-41.

137. Попович М. В. Толерантність як ідея європейської цивілізації / М. В. Попович // Europejske modele toleranciji. - Rzeszow: Wid-wo universytetu rzeszoowskiego. - 2001. - 150 с.

138. Присакар В. В. Пріоритетні напрямки виховання у школярів культури міжетнічного спілкування // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: [зб. наук. праць]. - Київ - Житомир: Вид-во ЖДУ. - 2004. - Вип. 6. - Кн. 1. - С. 53-61.

139. Про становище молоді в Україні (щодо підтримки молоді сім'ї, посилення соціального захисту дітей та молоді у 2001 – 2006 рр. // Щорічна доповідь Президентіві України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України / Т. В. Безулік, А. І. Білий, Є. І. Бородін та ін. // К.: Гопак. - 2006. - С. 133-138.

140. Прокопович Б. Проблеми підготовки майбутніх учителів трудового навчання до ознайомлення учнів з художніми народними ремеслами / Б. Прокопович // Трудова підготовка в закладах освіти. - 1999. - № 4. - С. 27-30.

141. Проскурякова О. С. Проблемы концептуализации понятия «традиция» в современной науке / О. С. Проскурякова // Вісник Міжнар. Слов'ян. ун-ту. - Серія Соціол. науки. - 2007. - № 2. - С. 31-35.

142. Психология и культура / [под ред. Д. Мацумото]. - СПб. - 2003. - 410 с.

143. Психология: словарь. - Москва: Криос. - 1990. - 1900 с.

144. Пчелинцева И. Толерантность, как она формируется? / И. Пчелинцева // М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ. - 2001. - 670 с.

145. Радчук В. Параметри і взаємодія мов / В. Радчук // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: [зб. наук. праць]. – К.: Пульсари. - 2007. - С. 121-158.

146. Риэрдон Б. Э. Толерантность - дорога к миру / Б. Э. Риэрдон // М.: Бонфи - 2001. - 364 с.
147. Рогачёва Е. Ю. Подходы к социализации в зарубежной педагогике / Е. Ю. Рогачёва // Социализация личности: исторический опыт советского периода и современные тенденции: сб. науч. трудов / под ред. М.Г. Плоховой и Ф.А. Фрадкина // М.: Ужнор. - 1993. - С. 134-139.
148. Розеншток-Хюсси О. Бог заставляет нас говорить / О. Розеншток-Хюсси // М.: Канон. - 1997. - 310 с.
149. Рудь М. В. Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (в умовах полікультурного регіону): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 / М. В. Рудь // Луганськ. - Луган. держ. пед. ун-т ім. Т.Шевченка. - 2002. - 20 с.
150. Ручка А. Особенности современного трансформационного общества / А. Ручка // Современ. о-во. - 1994. - № 4. - С. 56-64.
151. Савченко С. В. Воспитание и социализация - грани соприкосновения и границы размежевания / С. В. Савченко // Вісник Луган. держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. - 2003. - № 7. - ч. 2. - С. 79-86.
152. Савченко С. В. Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства / С. В. Савченко // Луганск: Альма-Матер. - 2003. - 200 с.
153. Садохина А. П. Толерантное сознание: сущность и особенности / А. П. Садохина // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений: [сб. научных статей]. - 2-е. изд. стереотип. - Москва-Воронеж. - БДУ. - 2003. - С. 20-31.
154. Сапронов П. А. Культурная среда и формирование личности / П. А. Сапронов, Н. М. Куликова // Л.: Альта. - 1981. - 280 с.
155. Саух П. Україна на межі тисячоліть: Трансформація духу і випробування національним буттям / П. Саух // Рівне: Волинські обереги. - 2001. - С. 179.

156. Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти в Україні (XIX - початок XX століття): Київський учбовий округ: [монографія] / Н.А. Сейко // Житомир: Вид-во ЖДУ. – 2006. - 447 с.
157. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: учеб. пособие для пед. вузов и ин-тов повышения квалификации/ Г. К. Селевко // М.: Народное образование. - 1998. - С. 40-41.
158. Семенов Ю. М. Навчальний посібник з англійської мови / Ю. М. Семенов // К.: Бойові дії. – НАОУ. - 2002. - С. 56-64.
159. Сива Ю. В. Методологічні підходи до означення суті, змісту та основних напрямів полікультурної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N121/N121p122-126.pdf.
160. Сидоренко О. Л. Соціальна педагогіка як наука: [монографія] / О. Л. Сидоренко // Харків: ХНУ ім. В.Н.Каразіна. - 2004. - 120 с.
161. Скубашевська О. Мовні стратегії в полікультурному середовищі / О. Скубашевська // Вища освіта України. - 2008. - №2. - С. 45.
162. Словарь по социальной педагогике / [авт.-сост. Мардахаев Л. В.]. – М.: Политиздат. - 2002. - 1450 с.
163. Словарь по этике / [под ред. А. А. Гуссейнова, И. С. Кона]. – 6-е изд. - М.: Политиздат. - 1985. - 1900 с.
164. Слющинський Б. В. Міжкультурна комунікація: ретроспектива та сучасність / Б. В. Слющинський // Нова парадигма: журнал наукових праць / [гол. ред. В. П. Бех.]. - Вип. 57. - К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. - 2006. - С. 196-204.
165. Смирнов С. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности / С. Смирнов // М.: «Академия». - 2001. - 304 с.
166. Соціологія: підручник / [за заг. редакцією В. П. Андрущенко, М. І. Горлача]. – Харків – Київ. - 1998. - 624 с.
167. Тард Г. Социальная логика / Г. Тард // М.: СПб. - 1996. - 348 с.

168. Терещенко І. Ще раз про толерантність / І. Терещенко // Дзеркало тижня. - 2008. - № 43. – 1-21 листопада 2008. - С. 8-9.
169. Толерантность: от утопии к реальности. На пути к толерантному сознанию / [отв. ред. А. Г. Асмолов]. – М: Смысл. - 2000. - С. 150.
170. Топоров В. Н. Об одном архаичном индоевропейском элементе в древнерусской духовной культуре / В. Н. Топоров // Языки культуры и проблемы переводимости. – М.:СПб. - 1987. - 380 с.
171. Тягло О. Толерантність сьогодні /О. Тягло // Щодення всеукраїнська газета. - 2001. - № 87. - 19 травня. - С. 4.
172. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / О. Федик // Львів: Місіонер. - 2000. - С. 38.
173. Філософський словник / [за ред. В.І.Шинкарука]. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: Голов. ред. УРЕ. - 1986. - 800 с.
174. Халитова Г. А. Формирование межличностных отношений на занятиях английского языка в многонациональном студенческом коллективе / Г. А. Халитова, Ш. М. Бай // Культура народов Причерноморья. - 2005. - №68. - С. 176-179.
175. Харчинська О. А. Європейський досвід складання транскордонної співпраці в умовах євро регіонів та пріоритети для України / О. А. Харчинська // Європейська та євроатлантична інтеграція і транскордонне співробітництво: тези доп. V Міжнар. наук.-практ. конф. студ., асп. і молодих науковців (15-16 травня 2008 р.) [за ред. В. Й. Лажніка і С. В. Федонюка] – Луцьк: РВВ «Вежа»: Волин. націон. ун-ту ім. Лесі Українки. - 2008. - В 2-х т. - С.53-57.
176. Чередниченко О. Про мову і переклад / О. Чередниченко // К.: Либідь. - 2007. - С. 14.
177. Шварцман К. А. Философия и воспитание: Критический анализ немарксистских концепций / К. А. Шварцман // М.: СПб. - 1989. - 256 с.

178. Юрьев В. М. Финансовый кризис или результат противоборства имперской и державной экономической политики в глобализирующемся мире / В. М. Юрьев // Экономика и управление. - 2008. - № 2. - С. 41.
179. Юрій Н. М. Політична соціалізація: поняття, сутність і типологія / Н. М. Юрій // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. - О. : Астропринт. - 1999. - Вип. 5. - С. 276-279.
180. Як навчитися поважати себе й інших. Поради психолога / [авт. кол.: Л. С. Волинець, Т. В. Говорун, І. В. Пєша та ін.]. - К.: Український ін-т соціальних досліджень. - 2000. - 143 с.
181. Якобсон П. М. Психология чувств и мотивации / П. М. Якобсон // М.: МПСИ: Воронеж: НПО МОДЕК,. - 1998. - 184 с.
182. Ясперс К. Смысл и значение истории / К. Ясперс. - 2-е изд. - М. : Республика. - 1994. - 527 с.
183. Ferguson M. The Aquarian Conspiracy: Personal and Social Transformation in the 1980 / M. Ferguson. - London. - 1980. - 214 p.
184. King Roger. The state in modern society: New Directions in political sociology / King Roger. - Chatham, New Jersey: Chatham House Publishers, Inc/, 1986. - 306 p.
185. Hyman H. H. Political socialisation: a study in the psychology of behavior / H. H. Hyman. - N. Y. : The. Free Press, 1959. - 175 p.
186. Rogers C.R. Freedom to Learn. - Columbus, OH: Merrill, 1969, p. 2.
187. Sztompka P. Trust: a sociological theory. – Cambridge, 1999.
188. Walt St. Two Clleers [от Clinton Foreign Policy // Foreign 1972. - Affairs. - 2000. - Mat./Art. - P.64.